

„Ženska” strana Novih tendencija: izložbe Novih tendencija u Zagrebu (1961.–1973.) i njihove sudionice

The “Female” Side of New Tendencies: The New Tendencies Exhibitions in Zagreb (1961–1973) and Their Participants

NOVA ISTRAŽIVANJA | NEW RESEARCH

PREGLEDNI RAD
Primljen: 1. veljače 2024.
Prihvaćen: 12. prosinca 2024.
DOI: 10.31664/zu.2024.115.05

REVIEW PAPER
Received: February 1, 2024
Accepted: December 12, 2024
DOI: 10.31664/zu.2024.115.05

APSTRAKT

Cilj je rada mapirati prisutnost umjetnica, povjesničarki i teoretičarki umjetnosti i likovnih kritičarki te naznačiti smjer njihova umjetničkog i teorijskog interesa u pokretu Nove tendencije (dalje: NT). Na osnovi primarnih izvora i sekundarne literature o NT-u provedena je analiza djelovanja autorica u svim iteracijama izložbi NT-a održanih u Zagrebu, s naglaskom na umjetnicama koje su na njima izlagale i autoricama koje pisale u pratećim publikacijama. Rezultati istraživanja pokazali su da se umjetnice u pokret uključuju nakon prve izložbe Tendencija, da ih ukupno sudjeluje 31 te da se postotak njihova sudjelovanja s vremenom povećava. Umjetnice, kao i svi sudionici, bile su posvećene neokonstruktivističkim i optičkim istraživanjima, eksperimentirajući s novim materijalima i tehnologijama. Autorice se u publikacijama bave vizualnim komunikacijama i medijskom kulturom, konkretnom poezijom, muzeologijom, odnosom umjetnosti, znanosti, tehnologije i društva te konceptualnom umjetnošću. Analize zastupljenosti pokazuju da se autorice, povjesničarke i teoretičarke umjetnosti, likovne kritičarke itd., njih ukupno osam, uključuju od izložbe *Nova tendencija* 3. Za relevantne podatke o njihovu sudjelovanju u diskurzivnim programima te kao kustosica potrebno je provesti daljnja istraživanja. Protagonistice NT-a koje su se nastavile baviti umjetnošću ostvarile su istaknute karijere, što zahtijeva i kvalitativnu analizu njihova doprinosa.

KLJUČNE RIJEČI

Nove tendencije, eksperimentalna umjetnost, umjetnost 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća, umjetnice, autorstvo žena

SUMMARY

The aim of this paper is to map the presence of female artists, art historians and theorists, art critics, and to indicate the direction of their artistic and theoretical interests within the significant international movement New Tendencies (NT), centered in Zagreb. Based on exhibition catalogues, the *Tendencies 5* symposium proceedings, the *Bit International* journal, documentation from the Museum of Contemporary Art (MSU) in Zagreb, and previously published works on NT, an analysis was conducted on the activities of female artists and art historians across all iterations of the NT exhibitions held in Zagreb. Special emphasis is placed on the female artists who exhibited at the exhibitions and the authors who contributed to the accompanying publications. The research findings show that female artists joined the movement after the first NT exhibition, although there were initial proposals to invite several women artists. A total of 31 female artists from North and South America, Europe, and the USSR participated in NT exhibitions, with their percentage of participation increasing over time. As the movement evolved and transformed conceptually, so did the participating artists change, though some exhibited multiple times, including Martha Boto, Grazia Varisco, Dadamaino, Marina Apollonio, Nancy A. Stephens, Inge Claus-Jansen, and Helga Philipp. These artists worked within Neo-Constructivist and Op Art poetics, developing new aspects of visual expression.

→

Olga Majcen Linn
Sunčica Ostoić

KONTEJNER – biro suvremene umjetničke prakse, Zagreb /
KONTEJNER – Bureau of Contemporary Art Praxis

Darko Šimičić

Institut Tomislav Gotovac, Zagreb /
Tomislav Gotovac Institute, Zagreb

They experimented with new materials and technologies, particularly exploring movement — either physically, using electric motors, magnets, and encouraging visitor participation, or optically, leveraging the eye’s limited speed to create retinal motion effects in images and objects. Additionally, they created environmental installations, experimenting with interactivity and visual poetry. In short, female artists addressed all the core themes of NT. A review of their complete artistic output reveals that those who continued working in the arts throughout their careers achieved international recognition, participated in major events such as the Venice Biennale and Documenta in Kassel, and left a significant mark on the art world. Among artists from Yugoslavia, the first participant was Fedora Orebić from Croatia, who exhibited at *NT3* but later shifted her focus to architecture and lived in Italy. Other Yugoslav participants included Biljana Tomić from Serbia and Ana Nuša Dragan from Slovenia.

An analysis of all female authors wrote and published in exhibition-related publications reveals an interest in exploring visual communication, media culture, and concrete poetry. Additionally, topics such as museology, the relationship between art, science, technology, and society, and conceptual art were recurring themes in their work. A total of eight female authors contributed to the publications, joining the movement from *NT3* onwards. Further research is needed to obtain relevant data on female authors’ participation in NT’s discursive programs and their roles as curators. Art historian Vera Horvat-Pintarić played a key role in the theoretical articulation of NT, participating from 1968 onwards. Her contributions were particularly significant in the multilingual journal *Bit International*, published as part of NT from 1968 to 1972. Besides Horvat-Pintarić, other Yugoslav authors who published in the exhibition catalogues included Nena Dimitrijević and Biljana Tomić. The female protagonists of NT — artists, art historians and theorists, critics, and curators — who continued their engagement in the arts throughout their careers have achieved significant success, necessitating a qualitative analysis of their contributions.

KEYWORDS
New Tendencies, Zagreb, experimental art, the art of the 1960s and 1970s, art history, female artists, female authorship

UVOD

Ovaj rad istražuje ulogu umjetnica i drugih autorica unutar pokreta Nove tendencije (dalje: NT), ključnoga europskog umjetničko-teorijskog pokreta 60-ih i 70-ih godina prošlog stoljeća, koji je imao središte u Zagrebu. U znanstvenoj i stručnoj literaturi o NT-u dominantno su prepoznati i vrednovani umjetnici, kustosi, likovni kritičari i teoretičari, dok se umjetnice, povjesničarke i teoretičarke umjetnosti, likovne kritičarke i kustosice spominju znatno rjeđe, odnosno njihova aktivna uloga u pokretu nije cjelovito proučena. Ovaj rad predstavlja korak prema prepoznavanju i dokumentiranju rada žena unutar NT-a, u cilju povećanja njihove vidljivosti, odnosno pamćenja njihova autorskog imena u kontekstu tog pokreta. Kroz sustavno okupljanje podataka o aktivnostima žena koje su bile povezane s NT-om, nastojimo revalorizirati njihov doprinos i osigurati rodnu ravnotežu u prikazu povijesti pokreta.

Izvori i literatura o Novim tendencijama mogu se podijeliti u tri osnovne kategorije. Prvu čini primarna tiskana građa nastala u vrijeme pokreta: katalozi izložbi, časopis *Bit international* i onodobna kritika u novinama i časopisima. Znatno opsežniji uvid pruža druga kategorija izvora — sačuvana arhivska građa u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu. Taj arhiv sadržava dragocjene pisane i tiskane materijale i bogatu fotografsku i audiodokumentaciju. Treću kategoriju čini dosad objavljena literatura preglednog karaktera, poput knjige *Exat i Nove tendencije: umjetnost konstruktivnog pristupa* Jerka Denegrija (2000.), *A Little-Known Story about a Movement, a Magazine and the Computer’s Arrival in Art: New Tendencies and Bit International*, 1961–1973 urednice Margit Rosen (2011.) i *New Tendencies: Art at the Threshold of the Information Revolution (1961–1978)* autora Armina Medoscha (2016.). Ta literatura pruža sveobuhvatan pregled svih sudionika i sudionica pokreta. Također valja spomenuti autorske priloge koji su usmjereni na interpretaciju specifičnih aspekata tog pokreta, ponajprije Ljiljane Kolečnik i Jasne Jakšić, u kojima se, primjerice, pokret interpretira u političkom kontekstu jugoslaven-skog društva i hladnoratovske podjele svijeta, te u kontekstu kulturnog života ondašnjeg Zagreba.

O doprinosu umjetnica i autorica u pokretu NT-a dosad se razmjerno malo pisalo te su ostale na margini općenite slike o pokretu. Armin Medosh u svojoj je knjizi analizirao dokumentaciju povezanu s isključenjem Marthe Boto, sudionice izložbe *NT2*, koja je naknadno ipak bila prihvaćena za sudjelovanje na izložbi. Također, autor je detaljnije analizirao i nekoliko umjetnica čiji su radovi bili izloženi na izložbi *Nove tendencije 3*, istražujući njihove doprinose i ulogu unutar ovog važnog umjetničkog pokreta. U članku o osobnoj umreženosti Almira Mavigniera s umjetnicima i drugim stručnjacima Ljiljana Kolečnik, Nikola Bojić i Artur Šilić spominju i činjenicu da je na milanskoj sceni sasvim drugačiji omjer umjetnika i umjetnica nego u drugim sredinama: „specifičnost milanske neoavangardne scene ogledala se i u njezinoj rodnoj strukturi, koja, za razliku od ostalih europskih lokacija slične predilekcije, uključuje i umjetnice”¹ — ističu autori,

1 Kolečnik, Bojić, Šilić, „Rekonstrukcija osobne mreže Almira Mavigniera i njezina relacija prema prvoj izložbi Novih tendencija. Primjer primjene mrežne analize i mrežnih vizualizacija u povijesti umjetnosti”, 68.

pišući o doprinosima Grazije Varisco, Eduarde Maino i Nan-de Vigo. Jerko Denegri u svojoj knjizi *Exat i Nove tendencije* detaljno analizira kustosku koncepciju izložbe koju je u Italiji organizirala likovna kritičarka i teoretičarka umjetnosti Lea Vergine, koja je također prisustvovala trećem izdanju Novih tendencija. U poglavlju pod nazivom „Problemi”, Denegri se na nekoliko stranica osvrće na interpretaciju izložbe iz pera Lee Vergine, koja je nosila podnaslov *Posljednja avangarda*, smatrajući da je termin avangarde već tada postao vrlo problematičan s obzirom na promjene u životu i u medijima. Pišući o arhivu NT-a sačuvanom u Muzeju suvremene umjetnosti Jasna Jakšić u recentnoj knjizi *Suglasja i razlike: Nove tendencije 60 godina poslije* (2022.) spominje tridesetak sudionica pokreta čije je sudjelovanje dokumentirano.

Iz analize literature o umjetnicama i drugim autoricama unutar pokreta Novih tendencija razvidno je da su nedovoljno prepoznate i dokumentirane te da je njihov doprinos često zanemaren u historiografiji pokreta. Ovaj rad ima za cilj revalorizirati i povećati vidljivost autorica unutar NT-a, analizirajući njihov angažman, ulogu i doprinos u kontekstu umjetničkog i teorijskog razvoja pokreta. Istraživanje je usmjereno na iteracije izložbi NT-a koje su održane u Zagrebu i s njima povezane publikacije. Poseban je naglasak na umjetnicama i autoricama tekstova u publikacijama, uz informativnu obradu sudionica diskurzivnih aktivnosti. Time se postavljaju osnove za opsežnija istraživanja uloge autorica u tom pokretu, mijena te uloge kroz vrijeme trajanja pokreta, umjetničkih djela kojima su pridonijele, bilo individualno bilo djelujući u paru i grupi, te načina na koji su u njemu sudjelovale kao teoretičarke i povjesničarke umjetnosti.

Popis sudionica NT-a temelji se na primarnim izvorima i sekundarnoj literaturi. To obuhvaća kataloge izložbi NT-a održanih u Zagrebu, časopis *Bit International*, zbornik simpozija *Tendencija 5*, dokumentaciju NT-a u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu te istraživanja Margit Rosen, Armina Medoscha, Darka Fritza, Ljiljane Kolečnik, Jadranke Pintarić i Jasne Jakšić.

UMJETNICE		
MANIFESTACIJA	UMJETNICE	BROJ UMJETNICA
Nove tendencije 1, 1961.	—	0
Nove tendencije 2 1. 8. – 15. 9. 1963.	Martha Boto, Helge Sommerrock, Grazia Varisco	3
Nova tendencija 3 13. 8. – 19. 9. 1965.	Marina Apollonio, Marianne Aue, Martha Boto, Inge Claus-Jansen, Dadamaino, May Fasnacht, Lucia di Luciano, Fedora Orebić, Helga Philipp, Bridget Riley, Nanda Vigo	3
Tendencije 4 3. 8. 1968. – 30. 8. 1969.	Marina Apollonio, Inge Claus-Jansen, Jarmila Čihánková, Dadamaino, Tamara Klímová, Gudrun Mahlmann Piper, Jane Moon, Helga Philipp, Nancy A. Stephens, Grazia Varisco, Biljana Tomić	11
Tendencije 5 11. 6. – 1. 7. 1973.	Galina Bitt, Ana Nuša Dragan, Fanie Dupré, Grace C. Hertlein, Ilona Keserü, Dóra Maurer, Monique Nahas, Natalija Prokuratova, Sylvia Roubaud, Lillian F. Schwartz, Ana Seguí, Soledad Sevilla, Nancy A. Stephens	13

Tablica / Table 1 Popis umjetnica na izložbama Novih tendencija 1961.– 1973.²

² Kao izvor za izradu tablice sudjelovanja umjetnica korišteni su katalozi prvih pet izložbi NT-a u Zagrebu. *Tendencije 6* održane su samo kao međunarodni simpozij 1978.

³ Denegri, „Izložbe (Novih) tendencija”, 173.

⁴ Medosch, „Scijentizacija umjetnosti?”, 13.

NOVE TENDENCIJE 1
I NOVE TENDENCIJE 2

Na prvoj izložbi Novih tendencija u Zagrebu 1961. realiziranoj prema ideji Matka Meštrovića i Almira Mavigniera umjetnice nisu sudjelovale (Tablica 1). Iako je prema Mavignierovu popisu pozvanih umjetnika razvidno da je planirao uključiti nekoliko žena, među njima portugalsko-švicarsku umjetnicu Mariju Vieira (Maria Helena Vieira da Silva) te brazilske umjetnice Lygiju Pape i Lygiju Clark, obje pionirke brazilske suvremene umjetnosti i neokonstruktivističkog pokreta, nijedna od njih na kraju nije sudjelovala u izložbi.³

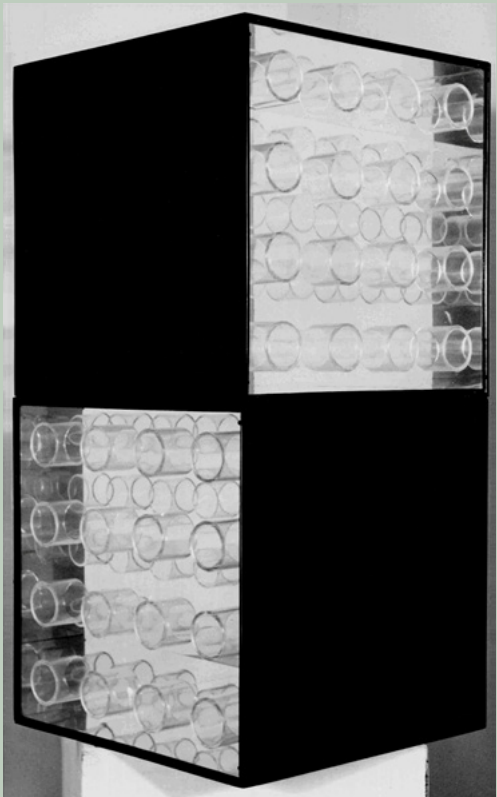
Participacija žena u Novim tendencijama tako započinje 1963., kad su na izložbi sudjelovale tri umjetnice. Martha Boto, jedna od osnivačica nefigurativnoga slikarskog pokreta u Buenos Airesu, krajem 50-ih godina prošlog stoljeća emigrirala je iz Argentine u Pariz, gdje ju je upoznao i u NT uključio Matko Meštrović.⁴ Boto se smatra pionirkom kinetičke i programirane umjetnosti. Kreirala je luminokinetičke kutije koje istražuju pokret i svjetlost te je eksperimentirala s optičkom umjetnošću (Sl. 1). Upotrebljavala je suvremene industrijske materijale poput pleksiglasa i elektromotora. Zastupala ju je glasovita galeristica Denise René, promotrica inovativnih praksi u umjetnosti, kinetičke i optičke umjetnosti. Uslijed pokušaja učvršćivanja NT-a regulacijom jedinstvenih kriterija (istraživanje, depersonalizacija, otvorena komunikacija, kolektivni rad, zajedničke vizualne i teorijske ideje itd.) 1963., Boto se našla na popisu umjetnica i umjetnika izbačenih iz pokreta.⁵ Naime, u publikaciji *Bulletin no. 1* objavljen je popis umjetnica i umjetnika koji zaista čine pokret i onih koji ne zadovoljavaju kriterije pokreta. Nakon nekog vremena došlo je do revizije te odluke i izglasano je da se devetero od 15 članica i članova vrati u pokret, no Martha Boto nije bila među njima.⁶ Za svaku je umjetnicu i umjetnika navedeno zašto ne pripada pokretu, a za Boto je razlog izbacivanja bio „nedostatak jasnoće u rješavanju problema”.⁷ Međutim, unatoč tim objavama i dokumentima, na sljedećim *Tendencijama* 1965. Boto je ponovno sudjelovala s djelom *Polyvision*, geometrijskom pravokutnom skulpturom načinjenom od plastičnog materijala (Sl. 2).

Grazia Varisco pripadnica je milanske Grupe T, čiji se naziv odnosi na fizikalni pojam vremena (*tempus*). Grupa je naglasak stavljala na matematičku pozadinu radova, njihovu potencijalnu interaktivnost, posjetitelji su pozvani da diraju umjetnička djela — djela su otvorena i tek kroz interakciju bivaju završena. Grazia Varisco posljednja se pridružila Grupi T osnovanoj 1959., čiji su se muški članovi upoznali na milanskoj Akademiji likovnih umjetnosti Brera. Varisco se pridružila 1960., a pozvana je zahvaljujući svojim participativnim eksperimentima s magnetskim stolovima kasnih 50-ih.⁸ Nakon pridruživanja Grupi T umjetnica razvija kinetički aspekt svojih djela. Grupa je pisala manifeste pod nazivom *Miriorama* (*Miriorama 1, 6, 7*), čije ime ukazuje na povijesne optičke eksperimente u formi igraćih karata koje su različitim tehnikama slaganja mijenjale oblike.⁹ Na izložbi *NT 2* izlaže djelo *Schema luminoso variabile Q.130* [*Varijabilni svjetlosni*

Sl. / Fig. 1 Martha Boto, Pariz / Paris, 1965.

↑

Sl. / Fig. 2 Martha Boto, *Polyvision*, 1964., izložba *Nova tendencija 3*, Zagreb, 1965. /Martha Boto, *Polyvision*, 1964, exhibition *New Tendency 3*, Zagreb, 1965

↑

⁵ Rosen, „Nouvelle Tendance”, 146.

⁶ Denegri, „Conditions and Circumstances”, 22.

⁷ Rosen, „Nouvelle Tendance”, 146.

⁸ Pioselli, „Grazia Varisco”.

⁹ „Gruppo T”.

raster] (1962./1963.). Izrađeno je od drva, industrijskog stakla, neonskih svjetala i elektromotora koji su pokretali svjetla. Varisco je zanimao odnos vremena i prostora, otvorenost djela, uloga tehnologije i istraživanja, industrijskih materijala i matematičkih metoda u percepciji, a posebno joj je bila važna uloga slučaja. Na izložbi *NT 3* umjetnica će ponovno izlagati. Predstavit će se djelom *Sferisterij HG* iz istoimene serije, duhovit spoj riječi „histerija” i „sfera”, eksperimentalnim radom o doživljaju forme kruga unutar većih geometrijskih likova.

Na izložbi *NT2* izlagala je i Helge Sommerrock, i to unutar minhenske grupe Effekt. Prema mrežnim stranicama ZKM-a, grupa je osnovana 1965., a članovi su se razili 1968.¹⁰ Međutim, već 1963. izlažu na NT-u pod nazivom Effekt. Helge Sommerrock unutar grupe surađivala je s Dieterom Hackerom, Walterom Zehringerm i Karlom Reinhartzom. U sklopu NT-a Effekt je izveo ambijentalnu interaktivnu instalaciju pod nazivom *Kugelkabinett* (Sl. 3). Iz dokumenata se može iščitati da se za grupu užitak u umjetnosti temelji na iznenađenju promatrača, koje se postiže neočekivanim promjenama, a tome pridonosi i ambijentalan pristup stvaranju: „Cijele prostore treba oblikovati: oblikovanje cijelih prostora jedno je od najprikladnijih sredstava da se potakne aktivnost promatrača (oblikovanje cijelih prostora treba shvatiti kao upotrebu prostora kao nosioca elemenata). Veliki se prostori moraju smjenjivati s malima, visoki s niskima, svijetli s mračnima itd., jer užitak je u biti iznenađenje.”¹¹ Razmišljajući o percepciji grupa Effekt želi animirati posjetitelja izložbe te sugerira festivalski pristup organizaciji izložbi, u kombinaciji s drugim, po mogućnosti zabavnim formama. Helge Sommerrock i Walter Zehringer krajem 60-ih prestali su se baviti umjetnošću kako bi se posvetili političkom djelovanju. Tri umjetnice koje su izlagale na izložbi *NT2* — Martha Boto, Grazia Varisco i Helge Sommerrock — dijele zajednički interes za interaktivnost i kinetiku u umjetnosti te istražuju povezanost tehnologije, prostora i percepcije. Kroz inovativne materijale i tehnike poput elektromotora, magneta i svjetlosnih efekata angažiraju publiku u procesu stvaranja umjetničkog iskustva. Povezane su s umjetničkim grupama koje su se usmjerile na eksperimentiranje s novim pristupima, uključujući kinetičku, optičku i ambijentalnu umjetnost, čime su znatno pridonijele razvoju umjetnosti tog vremena.

NOVA TENDENCIJA 3

Treća manifestacija pod nazivom *Nova tendencija 3* održala se od 13. kolovoza do 3. listopada 1965. Iste se godine u razdoblju od veljače do travnja u njujorškoj MoMA-i otvorila izložba *The Responsive Eye* na kojoj su prikazane neokonstruktivističke i op-art prakse uz sudjelovanje niza umjetnika povezanih s pokretom.¹² Činjenica da je na izložbi *The Responsive Eye* prisutno mnoštvo europskih umjetnika i pokreta, te da su povezani op-art i neokonstruktivistička umjetnička scena usmjerena na vizualna istraživanja, rezultirala je novim vezama i prepoznavanjima umjetnika te pozivom na zagrebačku izložbu 1965. Među njima je bila i britanska

Sl. / Fig. 3 Grupa Effekt, *Prostor s kuglama*, 1965., izložba *Nova tendencija 3*, Zagreb, 1965. / Effekt Group, *Sphere Cabinet*, 1965, exhibition *New Tendency 3*, Zagreb, 1965

↑

Sl. / Fig. 4 Bridget Riley, *Bez naziva*, 1964., izložba *Nova tendencija 3*, Zagreb, 1965. / Bridget Riley, *Untitled*, 1964, exhibition *New Tendency 3*, Zagreb, 1965

↑

10

„Effekt”.

11

MSU, Zagreb, NT fond, Umjetnici_Grupa Effekt_3_1.

12

„The Responsive Eye (1966)”.

13

Mudu, „Lucia di Luciano”.

14

Azimuth je bio časopis koji su uređivali Piero Manzoni i Enrico Castellani, povezan s njihovom istoimenom galerijom. Časopis i galerija bili su platforma okupljanja grupe umjetnika avangardnih ideja tog vremena.

15

MSU, Zagreb, NT fond, Umjetnici_Dadamaino_5_1, „Données biographiques”, 1.

16

MSU, Zagreb, NT fond, Umjetnici_Dadamaino_3_1, 1. „Molba za učestvovanje”, 1.

17

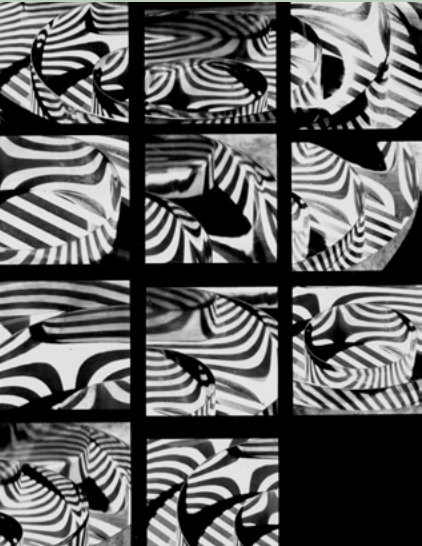
MSU, Zagreb, NT fond, Umjetnici_Dadamaino_14_1.

18

„Biennale Arte 2022 – Marina Apollonio”.

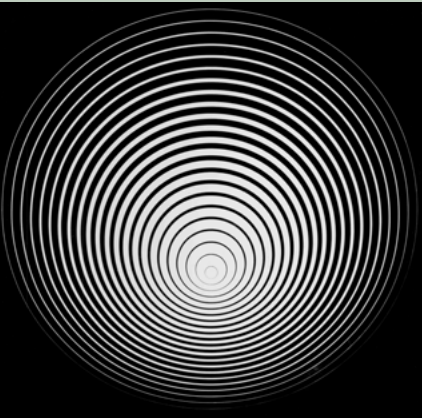
19

Weibel, „Helga Phillip. The Picture and the Beholder”.

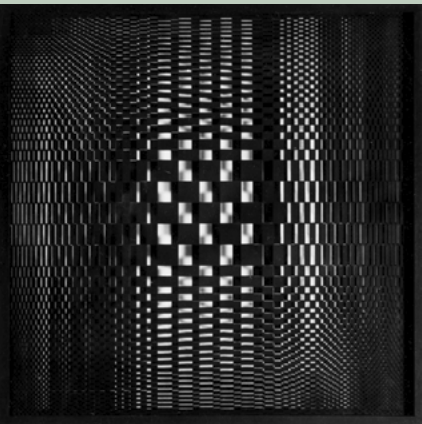
Sl. / Fig. 5 Dadamaino, *Mogućnost divulgacije optičko dinamičkog objekta*, 1965. / izložba *Nova tendencija 3*, Zagreb, 1965. / Dadamaino, *The Possibility of Divulgence of an Optical-Dynamic Object*, 1965, exhibition *New Tendency 3*, Zagreb, 1965

↑

Sl. / Fig. 6 Marina Apollonio, *Kružna dinamika 5/CN*, 1965., izložba *Nova tendencija 3*, Zagreb, 1965. / Marina Apollonio, *Circular Dynamics 5/CN*, 1965, exhibition *New Tendency 3*, Zagreb, 1965

↑

Sl. / Fig. 7 Helga Phillip, *NR1*, 1965., izložba *Nova tendencija 3*, Zagreb, 1965. / Helga Phillip, *NR1*, 1965, exhibition *New Tendency 3*, Zagreb, 1965

↑

umjetnica Bridget Riley s dvije serigrafije koje je odlikovalo studiozno proučavanje percepcije i tromosti ljudskog oka te njegove dezorijentacije, kao i kreiranje iskustva koje pokreće i dovršava mozak (Sl. 4).

Djelo Lucije di Luciano karakterizirali su rigorozni matematički izračuni, principi i metode, odustajanje od boje, svodnje izražajnih sredstava na liniju i geometriju te stvaranje začudnih optičkih efekata pokrenutosti unutar same slike, karakteristike koje pokazuje i djelo predstavljeno na izložbi *NT3* pod nazivom *Operativna struktura N – 15*. Sa svojim suprugom Giovannijem Pizzom poznata je kao osnivačica čak dviju grupa bliskog izričaja u Rimu — Gruppo 63 i Operativo R, koje su dijelile pristup umjetnosti temeljen na matematičici.¹³ Kao i djela Grazije Varisco te Dadamaino, i vibrantna djela Lucije di Luciano prikazana su na centralnoj izložbi *Venecijanskog bijenala 2022*. naslovljenoj *The Milk of Dreams* u koncepciji Cecilije Alemagnni.

Dadamaino (Eduarda Emilia Maino), za razliku od Lucije di Luciano i Bridget Riley, izlaže i na izložbi *NT3* i na *T4*. U početku svoje karijere Dadamaino je bila bliska pokretu spacijalizma i svojim djelima iz ciklusa *Volumeni* Luciju Fontani, da bi se potom povezala s Pierom Manzoniem oko koncepcije *Azimutha*.¹⁴ Kad izlaže na *Novim tendencijama*, u dokumentu na pitanje pripada li kojoj grupi ističe da pripada samo NT-u.¹⁵ Dadamaino uz slike i pokrenute slike, reljefe u neokonstuktivističkoj maniri, 19. veljače 1965. predlaže za NT i produkciju kratkih filmova koje uspoređuje s gramofonskim pločama jer u koliko god primjerka bile umnožene, i dalje imaju jednak efekt na osobu koja ih sluša/gleda.¹⁶ Prijedlog je prihvaćen i ona izlaže *Mogućnost divulgacije optičko dinamičkog objekta* (16 mm, 4 min) (Sl. 5).¹⁷ Uz to su izložena djela pokrenute slike i modularni objekti *Opera no. 3 – nedefinirani dinamički optički objekt*, 1965., te *Modularni projekt* 1968. na *T4*.

Djela Marine Apollonio istražuju odnos između svjetla, pokreta i boje, a za njihovo stvaranje primjenjuje osnovne geometrijske oblike poput kruga i kvadrata, organizaciju geometrijskih elemenata u mreže te različite materijale i tehnike, uključujući tanku aluminijsku foliju i masonit u fluorescentnim tonovima.¹⁸ Na izložbi *NT 3* izložila je op-art djela *Dinamica Circolare 3* i *Dinamica Circolare 5* [*Kružna dinamika 3* i *Kružna dinamika 5*] koja istražuju pokrenutost forme kruga i njegove repeticije u kontrastu svijetloga i tamnoga (Sl. 6).

Pišući o Helgi Philipp, Peter Weibel ističe da je riječ o umjetnici od velike važnosti za bečku umjetničku scenu 60-ih godina prošlog stoljeća. S kolegama kao što su Marc Adrian, Kurt Ingerl ili Hildegard Joos, bila je jedna od glavnih predstavnica austrijskog neokonstruktivizma (Sl. 7). Prema Weibelovoj interpretaciji, ishodišta njezine inspiracije nalaze se u apstraktnim ornamentima Wiener Werkstätte s početka 20. stoljeća te bečkoj kinetici Franza Cizeka iz 20-ih godina. Pokret Abstraction-Création, kao i konkretna umjetnost Maxa Billa te kinetička umjetnost, bili su važni međunarodni utjecaji na Helgu Philipp.¹⁹ U svojem je radu upotrebljavala nove materijale poput ogledala, gume, sitotiska, aluminiija i

pleksiglasa, kreirajući 3D objekte i stvarajući kinetičke situacije. Prema Medoschu, ključan je utjecaj na nju imala umjetnost Jesúsa Rafaela Sota, a iz povezanosti s bečkom neokonstruktivističkom grupom proizašao je film konkretne umjetnosti Kurta Krena o jednom od njezinih radova.²⁰

Više se umjetnica NT-a u određenom trenutku karijere usmjerilo prema dizajnu, dizajnu izložbi i arhitekturi. Nanda Vigo, talijanska umjetnica i arhitektica, fokusirala se u svojem radu na upotrebu svjetla i prozirnih materijala poput stakla, pleksiglasa i akrila, stvarajući minimalističke forme koje djeluju na percepciju svjetla i prostora. Na izložbi *NT 3* izložila je stakleni i aluminijski objekt pod nazivom *Kronotop*, jedan iz serije takvih djela čije ime otkriva važnost vremenske dimenzije u njezinu radu. Vigo je surađivala s najvažnijim talijanskim suvremenicima, a preko Lucija Fontane zainteresirala se za transmisiju svjetla u prostor te otkrila djelovanje njemačke grupe Zero, s kojom se povezala i postala jedna od njezinih bitnih sudionica.²¹ Iako je danas najpoznatija po svojim promišljanjima arhitekture i dizajna (između ostalog, obrazovala se u studiju Franka Lloyda Wrighta), njezine ideje prostora i svjetla oblikovane u objekte važan su doprinos umjetničkom pravcu NT-a.

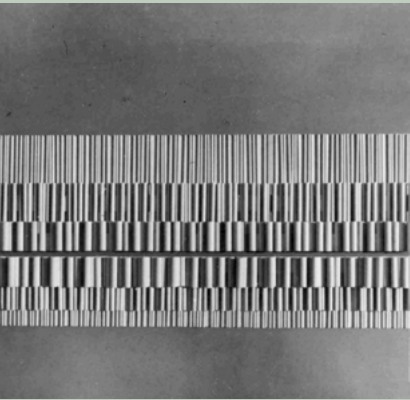
May Fasnacht u sklopu izložbe *NT 3* radila je serije objekata načinjenih od lima i stakla koji su pozivali na interakciju (Sl. 8). Unatoč inovativnosti njezinih ranih radova, a kasnije suradnji na projektima Haralda Szeemana, karijera joj je išla u smjeru dizajna, a posebno dizajna izložbi. Njemačka umjetnica Marianne Aue, koja je studirala tekstilni dizajn i slikarstvo, na izložbi u Zagrebu izložila je eksperimentalne reljefne radove od dvotonski obojenog drva pod nazivom *NR167* i *NR168* (Sl. 9). Inge Claus-Jansen, čiji se radovi nalaze u kolekciji ZKM-a u Karlsruheu, u radovima je upotrebljavala elektromotore i industrijsko staklo, istražujući pokret. Na izložbi *NT 3* izložila je seriju radova pod nazivom *Pokret III*.

Među umjetnicama NT-a koje nisu nastavile isključivo umjetničku karijeru bila je i jedina žena iz Jugoslavije koja je sudjelovala u pokretu — Fedora Orebić.²² Izlagala je još kao studentica arhitekture, no svoju je karijeru nastavila u Italiji u arhitektonskom uredu kao Fedorka Orebić Malfatti. Na izložbi *NT 3* Orebić izlaže *Relacije III* i *VI* načinjene od papira i drva. Sastoje se od bijelih konkavnih i crnih konveksnih reljefnih ploha koje kreiraju dojam optičke pokrenutosti i dinamiku (Sl. 10). U dokumentaciji o NT-a u MSU-u čuva se više fotografija njezinih umjetničkih djela i skica.

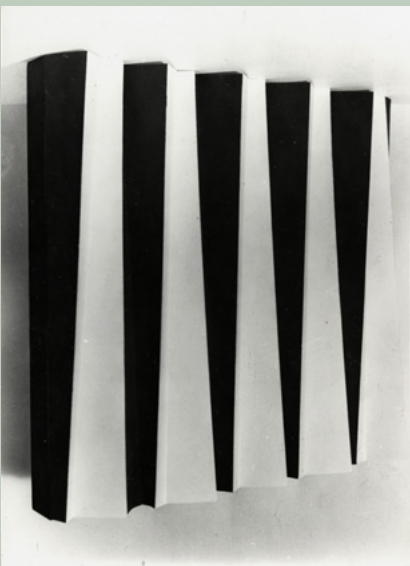
U odnosu na *NT 2*, s fokusom na kinetičku umjetnost, optičke efekte i minimalizam, *NT 3* donosi širi spektar umjetničkih istraživanja, s naglaskom na interaktivnost, višedimenzionalnost i primjenu novih materijala. Radovi umjetnica postaju još apstraktniji, često s naglaskom na matematičke principe, geometriju i istraživanje odnosa između prostora, svjetla i pokreta, što uključuje rad s inovativnim materijalima poput stakla, pleksiglasa i elektromotora. Također, veća je prisutnost umjetnica koje su se počele usmjeravati prema dizajnu i arhitekturi, poput Nande Vigo i May Fasnacht, dok je u izložbi *NT 2*

Sl. / Fig. 8 May Fasnacht, *Bez naziva*, 1965., izložba *Nova tendencija 3*, Zagreb, 1965. / May Fasnacht, *Untitled*, 1965, exhibition *New Tendency 3*, Zagreb, 1965

Sl. / Fig. 9 Marianne Aue, *NR 167*, 1964., izložba *Nova tendencija 3*, Zagreb, 1965. / Marianne Aue, *NR 167*, 1964, exhibition *New Tendency 3*, Zagreb, 1965

Sl. / Fig. 10 Fedora Orebić, *Relacije 3*, 1965., izložba *Nova tendencija 3*, Zagreb, 1965. / Fedora Orebić, *Relations 3*, 1965, exhibition *New Tendency 3*, Zagreb, 1965

„ŽENSKA“ STRANA NOVIH TENDENCIJA: IZLOŽBE NOVIH TENDENCIJA U ZAGREBU (1961. – 1973.) I NJIHOVE SUDIONICE

Sl. / Fig. 11 Helga Philipp na izložbi *Tendencije 4*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1969. / Helga Philipp at the exhibition *Tendencies 4*, Museum of Arts and Crafts, Zagreb, 1969

20
Medosch, *New Tendencies*, 413.
21
Obrist, „Interview: The Late Nanda Vigo”.
22
Fedora se u medijima i drugoj dokumentaciji spominje kao Fedorka, porijeklom iz vlastelinske obitelji iz Orebića na Pelješcu.
23
T4 bila je višedijelna međunarodna manifestacija koja je kontinuirano trajala godinu dana od kolovoza 1968. do kolovoza 1969. u obliku izložbi, kolokvija, seminara i simpozija. U okviru manifestacije *T4* pod zajedničkim nazivom *Kompjuteri i vizuelna istraživanja* održana su četiri odvojena događanja i izložbe: međunarodni kolokvij i izložba, informativni seminar, međunarodna izložba i međunarodni simpozij. Osim toga, održane su međunarodne izložbe *Nove tendencije 4* i *Typoezija* te izložba publikacija i knjiga i projekcije filmova.
24
[„Uvod”], *T4: Tendencije 4*.
25
Kompjuteri i vizuelna istraživanja, međunarodna izložba, Galerija suvremene umjetnosti, Zagreb, 5. svibnja – 30. kolovoza 1969.
26
California Computer Products (Calcomp Technology), Inc., poznat i kao CalComp, osnovan je 1959. Proizvodio je crtače, digitalizatore i druge grafičke ulazne i izlazne uređaje. Godine 1968. CalComp je organizirao međunarodno natjecanje u umjetnosti računala i plotera. Tvrtka je objavila i distribuirala djela Doylea Cavina, Acea Hudsona, Dee Hudson, Larryja Jenkinsa, Jane Moon i Kerry Stranda. Lockheed ga je kupio 80-ih godina prošlog stoljeća i zatvorio proizvodnju 1999.
27
Isto djelo bilo je uključenu u izložbe računalne umjetnosti koje je Kelemen postavio u Beogradu i Zagrebu kao sažete prezentacije ovog postava. *Kompjuteri i vizuelna istraživanja*, Likovna galerija kulturnog centra, Beograd, 15. rujna – 1. listopada 1969. i *Kompjuteri i vizuelna istraživanja*, Radničko sveučilište „Moša Pijade”, Zagreb, prosinac 1970. Uz izložbe su tiskani posebni katalozi s Kelemenovim predgovorima. Djelo Jane Moon nije reproducirano u katalogu *T4*, ali je objavljeno u katalogu izložbe u Radničkom sveučilištu.
28
Nove tendencije 4, međunarodna izložba, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 5. svibnja – 30. lipnja 1969.
29
John F. Abbick, Peter Clapp, Nancy A. Stephens, Thomas Michael Stephens, Jon Brees Thogmartin, Philip J. van Voorst.
30
Skica sačuvana u MSU-u pokazuje da je predviđena i alternativna instalacija gdje bi objekti bili postavljeni u horizontalni položaj.
31
Informacije su preuzete s mrežne stranice umjetnice.

THE "FEMALE" SIDE OF NEW TENDENCIES: THE NEW TENDENCIES EXHIBITIONS IN ZAGREB (1961–1973) AND THEIR PARTICIPANTS

dominirala uloga umjetnika koji su se bavili isključivo umjetničkim praksama unutar okvira kinetičkog i optičkog istraživanja. *NT 3* donosi veću raznolikost u pristupima i konceptima, s naglaskom na interakciji publike s umjetničkim djelima te ulozi percepcije u doživljaju umjetnosti.

TENDENCIJE 4

Uključivanje znanstveno-tehnoloških novina u umjetnička istraživanja posebice prati *Tendencije 4*²³ predstavljanjem računalnih istraživanja, koja su se od sredine 60-ih godina prošlog stoljeća odvijala po čitavom svijetu, s „ciljem daljeg širenja i produbljavanja 'dijaloga s mašinom' u oblasti vizuelnih istraživanja”.²⁴ U tom segmentu prezentiranom na međunarodnoj izložbi u Galeriji suvremene umjetnosti²⁵ među izlagačicama je zabilježena samo Jane Moon, koja je djelovala u grupi California Computer Products, Inc. iz Anaheima u Kaliforniji.²⁶ Na izložbi je prezentirala djelo *Drvorez Utamara / Utamara Woodcut*, 1968., interpretaciju slavnoga japanskog drvoreza izvedenu uz pomoć periferne naprave CalCornp 502/760 i računala GE 425. Djelo pokazuje kako su suvremeni eksperimentatori upotrebljavali poznate predloške iz povijesti umjetnosti i interpretirali i transferirali te motive zabilježene u memoriji promatrača.²⁷

Dio izložbenih aktivnosti *T4* i nadalje je predstavljao konstruktivistička i optička umjetnička istraživanja koja su se mogla vidjeti na *Novim tendencijama 4*,²⁸ izložbi postavljenoj u Muzeju za umjetnost i obrt, a sastavljenoj od dviju sekcija: Retrospektiva *NT 1 – NT 3*, u kojoj je jedina zastupljena umjetnica bila Helga Philipp, i *NT 4 – recentni primjeri vizuelnih istraživanja*, u kojoj je izlagao niz umjetnica (Sl. 11). Neke od njih već su se predstavljale na prethodnim izložbama: Marina Apollonio (*NT 3*), Inge Claus-Janssen (*NT 3*), Dadamaino (*NT 3*), Helga Philipp (*NT 3*) i Grazia Varisco (*NT 2*). Druge se pojavljuju prvi put, poput Nancy Ann Stephens, čije se umjetničko djelovanje odvijalo u okviru skupine Art Research Center Group iz Kansas Cityja, koja je od 1964. okupljala arhitekte, umjetnike, skladatelje, dizajnere i pisce.²⁹ Umjetnica je na izložbi prezentirala prostornu instalaciju pod nazivom *Devet mjeseci u lancu / Nine Moons to the Chain*, 1969., napravljenu od obojene vode u prozirnim vinilnim objektima obješenima sa stropa (Sl. 12). Umjetnica Gudrun Mahlmann Piper, koja je djelovala u Hamburgu, izlagala je djelo pod nazivom *Kutna permutacija u kvadratima / Angle Permutation in Squares*, 1969. Sudeći po reprodukciji u katalogu, riječ je o djelu bliskom konstruktivističkoj umjetnosti baziranom na sučeljavanju strogo geometrijskih crno-bijelih površina, koje ponavlja zrcalne slike pozitivna i negativna. Umjetnica je na tim premisama razvila obiman umjetnički opus usmjeren prema istraživanju linearnih struktura i obojenih površina.³¹

Izložbi *T4* prisustvovao je veći broj umjetnica i umjetnika iz Čehoslovačke. Tome su dva razloga: direktne veze omogućene sudjelovanjem teoretičara, kustosa i vizualnog umjetnika Jiříja Valocha u organizacijskom odboru te hrabre odluke organizatora manifestacije da pruže podršku češkim i

slovačkim umjetnicima koji su se našli u teškoj situaciji izazvanoj vojnom intervencijom snaga Varšavskog pakta u kolovozu 1968. U dijelu izložbe pod nazivom *NT 4* od umjetnica su izlagale Jarmila Čihánková i Tamara Klímová, koje bile aktivne sudionice na lokalnoj umjetničkoj sceni u Bratislavi.³² Jarmila Čihánková na izložbi je pokazala dva ambijenta iz 1969. napravljena od drva, boje i akrila. Dva izložena djela Tamare Klímove bili su reljefi načinjeni od pleksiglasa i metalne folije. Njezina djela nadovezuju se na istraživanja snažnog kolorizma geometrijske apstrakcije i usmjerena su prema eksperimentiranju novim materijalima (Sl. 13).³³ Prisutnost velikog broja izlagača iz Čehoslovačke još je više istaknula gotovo potpunu odsutnost umjetnika iz drugih zemalja tadašnjega Istočnog bloka na izložbama NT-a. Jedina je iznimka sudjelovanje članova moskovske grupe Dviženije na izložbi *NT 3*³⁴ i *T5* te konceptualni grupni rad Anonimnog kolektiva iz Budimpešte izlagan na *T5*.

Jedan dio manifestacije T4 bio je usredotočen na eksperimente unutar vizualne i konkretne poezije prikazane na izložbi *Typoezija* koju su koncipirali književna i likovna kritičarka Željka Čorak, kustos Želimir Košćević i kustosica i umjetnica Biljana Tomić.³⁵ Tomić u tekstu kataloga zapisuje da „typoezija registruje pokušaj da se iz širokog spektra eksperimentalne / konkretne / vizuelne / specijalne / fonetske / ... poezije ona izdvoji, kao specifičan ogranak unutar vizuelnog poetskog djelovanja i istovremeno da se povuče jasna distinkcija od postojećih tipografskih oblika koji se upotrebljavaju u publicitarne i reklamne svrhe”.³⁶ Među brojnim autorima zastupljenima na izložbi, ona je bila jedina umjetnica.³⁷ U svojem umjetničkom djelovanju Tomić se bavila eksperimentima u okviru vizualne i konkretne poezije, prvo kao vizualna umjetnica u periodu od 1967. do 1973., da bi nakon toga radila poetske tekstove, upotrebljavajući riječi, slova, znakove, crteže i fotografije. Prema Mišku Šuvakoviću, u svojem je radu krajem 60-ih razvijala tri tipa teksta: (a) „tekst rad” konkretne poezije označen terminom *typoezija*, (b) programski tekst koji je granični primjer „teksta rada” i „teksta o umjetničkom radu”, (c) teorijski (drugostupanjski) tekst.³⁸ Izlagala je na grupnim izložbama i manifestacijama u Beogradu, Novom Sadu i Zagrebu te u Italiji (Fiumalbo, Ferrara, Massafra, Brescia). Suradivala je s istaknutom vizualnom pjesnikinjom Mirellom Bentivoglio. Osim rada na poeziji, bila je istaknuta promotorica konceptualne i siromašne umjetnosti³⁹ te se bavila organiziranjem izložbi u okviru likovnog programa BITEF-a, Studentskoga kulturnog centra i Doma omladine u Beogradu i Tribine mladih u Novom Sadu.⁴⁰

Zaključno, na *Tendencijama 4* dolazi do znatnog pomaka prema integraciji znanstveno-tehnoloških inovacija u umjetničke prakse, osobito kroz pionirske računalne eksperimente koji su omogućili stvaranje novih, sofisticiranih vizualnih formi i interaktivnih iskustava, što je radikalno proširilo mogućnosti umjetničkog izraza. Manifestacija je nastavila razvijati pravce kinetičke i op-art umjetnosti, a ujedno je predstavila nove pristupe interaktivnim i prostornim instalacijama, čime je proširila granice tradicionalnih umjetničkih formi. Uvođenje segmenta posvećenog vizualnoj i konkretnoj poeziji,

Sl. / Fig. 12 Nancy A. Stephens postavlja instalaciju ispred Tehničkog muzeja izložba *Tendencije 5*, Zagreb, 1973. / Nancy A. Stephens sets up an installation in front of the Technical Museum, exhibition *Tendencies 5*, Zagreb, 1973

↑

Sl. / Fig. 14 Tamara Klimová, PFM 7, 1969., izložba *Tendencije 4*, Zagreb, 1969. / Tamara Klimová, PFM 7, 1969, exhibition *Tendencies 4*, Zagreb, 1969

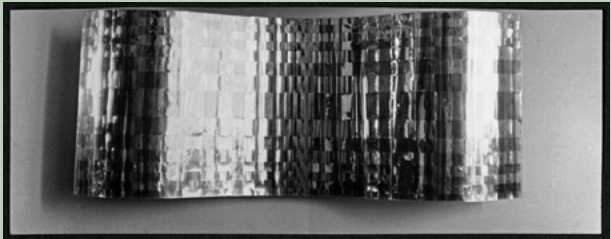
↑

Sl. / Fig. 15 Fanie Dupré, *Graphe clignotant 2*, izložba *Tendencije 5*, Zagreb, 1973. /Fanie Dupré, *Graphe clignotant 2*, exhibition *Tendencies 5*, Zagreb, 1973

↑

„ŽENSKA” STRANA NOVIH TENDENCIJA: IZLOŽBE NOVIH TENDENCIJA U ZAGREBU (1961. – 1973.) I NJIHOVE SUDIIONICE

Sl. / Fig. 13 Tamara Klimová, *PFM 7*, 1969., izložba *Tendencije 4*, Zagreb, 1969. / Tamara Klimová, PFM 7, 1969, exhibition *Tendencies 4*, Zagreb, 1969

↑

32

U sekciji *NT 4* još su izlagali Milan Dobeš, Štefan Belohradský, Jiří Bielecki, Jiří Hilmar, Radoslav Kratina i Miloš Urbásek. U dijelu izložbe posvećenom računalima i vizualnim istraživanjima izlagao je Zdeněk Sýkora, koji je sudjelovao i na izložbi *NT 3* 1963., dok su Valoch Jiří Kolář i Eduard Ovčáček sudjelovali na izložbi *Typoezija*.³³ Čihánková i Klímová od 1958. do 1966. djelovale su u Bratislavi u grupi umjetnica nazvanoj Skupine 4, čije su članice bile i Viera Kraicová i Olga Bartošíková. Kao grupa izlagale su na izložbama od 1959. do 1966. u Bratislavi i Pragu. Umjetnice su u prvom razdoblju prošle transformaciju od socrealističke umjetnosti do umjerenog modernizma. Kasnije se njihov rad naslanjao na tada dominantne europske i američke uticaje (informel, op-art, kinetizam, nova figuracija, pop-art), karakteristične za umjetnike mlade generacije na češkoj i slovačkoj umjetničkoj sceni. Podaci o umjetnicama i Skupini 4 preuzeti su s mrežne stranice repozitorija djela iz zbirki slovačkih galerija.

34

Prema katalogu, izlagani su kinetički objekti petorice članova grupe: Galkin, Infante, Lopakov, Nusberg i Stepanov.

35

Typoezija, Galerija Studentskog centra, Zagreb, 6. – 24. svibnja 1969.

36

[„Typoezija”], *T4: Tendencije 4*.

37

Na izložbi su bila pokazana djela 49 pjesnika i likovnih umjetnika, među kojima su neki već prije sudjelovali na izložbama pokreta NT-a: Marc Adrian, Getulio Alviani. Dio izlagača bili su istaknuti predstavnici teorije i prakse eksperimentalne i vizualne poezije: Max Bense, Jean Francois Bory, Augusto de Campos, Heinz Gappmayr, Jochen Gerz, Jiří Kolář, Hansjörg Mayer, Diter Rot, Timm Ulrichs, itd.

38

Šuvaković, „Typoezija Biljane Tomić”, 44–45. Šuvaković je autor izložbe, uvodnog teksta i kataloga.

39

Na izložbi *Permanentna umjetnost* u Galeriji 212 u Beogradu okupila je brojne internacionalne izlagače koji su eksperimentirali u polju optičke i minimalističke umjetnosti te vizualne poezije, među njima su bili Alviani, Apollonio, Dadamaino, Picelj, Srnec, Vaništa, grupa OHO itd. Program Galerije 212 odvijao se u vrijeme 2. Bitefa, festivala kazališta u Beogradu, 9. – 20. rujna 1968.

40

Podaci o biografiji preuzeti su iz tiposkripta u arhivu autorice.

41

Izložba je održana u Zagrebu 11. lipnja – 1. srpnja 1973.

42

Nusberg je autor dvaju tekstova o djelovanju grupe koji su objavljeni u publikaciji *T-5: Racionalno i iracionalno*: „Umjetna kinetička sredina” i „Popis praktičnih djelatnosti kolektiva ‘Dviženije’ (Pokret) za 1962. – 1972. god.”.

43

U katalogu je navedeno da je Lev Voldemerovič Nusberg izložio 13 djela, a za neka od njih kao autor je navedena grupa Dviženije. Njihovo sudjelovanje na izložbama *T4* i *T5* i uloga umjetnica u grupnom radu zaslužuje posebno istraživanje.

44

Rosen, *Little-Known Story*, 552.

45

„Katalog / Catalogue”, *T-5: Tendencije 5*.

46

Kasnije suprug Sylvije Roubaud

THE “FEMALE” SIDE OF NEW TENDENCIES: THE NEW TENDENCIES EXHIBITIONS IN ZAGREB (1961–1973) AND THEIR PARTICIPANTS

primjerice kroz rad Biljane Tomić, obogatilo je manifestaciju, naglašavajući važnost interdisciplinarnosti u umjetničkom stvaralaštvu i istraživanju.

TENDENCIJE 5

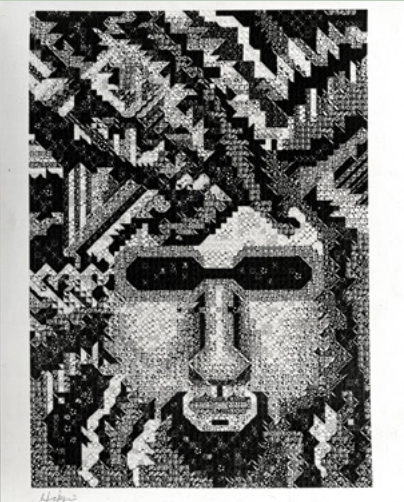
Na *Tendencijama 5* vidljivo je da se izložbeni format mijenjao tijekom vremena i da se slijede nove tendencije na globalnoj umjetničkoj sceni pojavom novih pokreta kao što su siromašna, postobjektna, procesualna, konceptualna umjetnost i *body art*. Dok su neke umjetnice na izložbi sudjelovale samostalnim djelima, dio ih je izlagalo u paru ili su bile članice umjetničke grupe. Izložba *T5* bila je podijeljena u tri dijela. Kao i u prethodnom izdanju, obuhvaća konstruktivna i računalna vizualna istraživanja, dok je kao novi segment pridodana sekcija konceptualne umjetnosti.⁴¹ U sekciji *Konstruktivna vizuelna istraživanja* izlagana su djela grupe Dviženije koja je pod vodstvom Leva Nusberga djelovala u Moskvi od 1962.⁴² To je njihov drugi nastup u Zagrebu, a bili su predstavljeni kibernetičko-kinetičkim eksperimentalnim projektima (kinetička teatralizirana predstava, kibernetička umjetna okolina, svjetlosni i zvučni eksperimenti, kinetički vrt itd.) nastalima od 1963. do 1972. Prema katalogu, u grupi su djelovale umjetnice Natalija Prokuratova i Galina Bitt,⁴³ dok se u literaturi o grupi navode još i Rimma Zanevskaya (Sapgir-Zanevskaya) i Tatiana Bystrova.⁴⁴ Članovi grupe A.R.C. (Art Research Center Group) nakon sudjelovanja na izložbi *T4* aktivno su sudjelovali i na *T5*. Nancy A. Stephens zajedno s Thomasom Michaelom Stephensom izložila je dva djela iz 1973. naslovljena *Modularni prostorni environment / Modular Spatial Environment*.

Dio izložbe naslovljen *Kompjuterska vizuelna istraživanja* predstavio je djela eksperimentalnih umjetnika i umjetnica aktivnih u Francuskoj, Njemačkoj, Španjolskoj i SAD-u. Grupe Art et Informatique de Vincennes (GAIV) bila je dio odsjeka za informatiku pod nazivom Centre universitaire expérimental de Vincennes (Université de Paris VIII). Osnovana 1969., grupa je okupila vizualne umjetnike, glazbenike, arhitekte, pjesnike i znanstvenike oko zajedničke aktivnosti kreativne primjene računala. Fanie Dupré, jedna od suosnivačica grupe, na izložbi *T5* bila je predstavljena trima djelima uz koja je priložila kratko objašnjenje: „Struktura djela bitno je determinirana pravilima sukcesije tipa grafova, tj. u ravnini stezanja jukstapozicije, koliko u tonovima toliko u valerima. Jedan se put u istraživanjima sastoji u tome da prve elemente, dobivene jednostavno, shvatimo kao sadržaje koje treba prestrukturirati, kako bismo stigli na kompleksniju razinu stvaranja. Drugi je način da ponovno programiramo analitički proces prvotno izrađenog djela i modificiramo ga prema kriterijima koje je autor unaprijed odabrao.” (Sl. 15).⁴⁵ Monique Nahas, druga umjetnica iz grupe GAIV, izložila je djela *Plan 1* i *Plan 2* (1972.), nastala uz pomoć računala IBM 1130. Sylvia Roubaud bila je jedina umjetnica članica grupe MBB Computer Graphics koju je 1971. osnovao Winfried Fischer⁴⁶ kao internu radnu skupinu u zrakoplovnoj kompaniji Messerschmitt-Bölkow-Blohm (MBB) u Ottobrunnu pokraj Münchena. Ostala četiri člana grupe (Frank Böttger, Aron Warszawski,

Gerold Weiss i Rolf Wölk) bili su inženjeri, programeri ili matematičari.⁴⁷ Matematičar Gerold Weiss razvio je softver za djela Sylvije Roubaud prema njezinim skicama i opisima pa je među njima postojala istinska interdisciplinarna suradnja.⁴⁸ Djela izlagana na izložbi *T5* bila su rezultat te suradnje i potpisana su kao njihov zajednički rad.

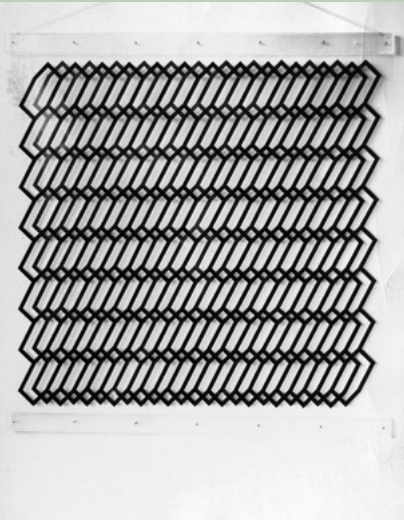
Umjetnica Grace C. Hertlein predavala je na odsjeku za računalnu znanost na Kalifornijskom državnom sveučilištu (California State University, Chico). Izložila je sedam računalnih crteža s motivima grada, polja, šume, vode i zime (Sl. 15). Od sredine 60-ih godina prošlog stoljeća umjetnica Lillian F. Schwartz radila je na luminokinetičkim objektima.⁴⁹ Bila je članica grupe Experiments in Art and Technology (E.A.T.), kolektiva umjetnika i inženjera koji su radili zajedno na istraživanju otuđenja pojedinca tehnološkim promjenama, istodobno promičući kreativnu ulogu umjetnika u društvu. Izlagala je na znamenitoj izložbi *The Machine as Seen at the End of the Mechanical Age* koju je kustos Pontus Hulten postavio u MoMA-i u New Yorku 1968.⁵⁰ Suradnja umjetnice s programerima i inženjerima u tvrtki Bell Telephone Laboratories rezultirala je nizom računalno animiranih filmova izgrađenih iz rezultata vizualnih generativnih algoritama koje je napisao softverski inženjer i računalni umjetnik Ken Knowlton. Izrađivala je slike i filmove kombinacijom ručnog slikanja, digitalnog kolažiranja, računalne i druge obrade slika. Na izložbi *T5* izložila je tri djela (*Glava / Head, Sjedeći akt / Seated Nude i Enigma 3113*). Premda nisu navedene tehnike izloženih djela, reprodukcija *Glave* prikazuje tipičnu računalno generiranu grafiku stiliziranog motiva (Sl. 16).

Ana i Javier Seguí (Ana Buenaventura i Francisco Javier Seguí de la Riva)⁵¹ zajedno su djelovali u Sveučilišnom računskom centru u Madridu (Centro de Calculos de la Universidad de Madrid – CCUM), jednom od rijetkih mjesta za stvaranje i slobodu koja su se tolerirala pod Francovom diktaturom. Taj eksperimentalni prostor koji je razvio i financirao IBM djelovao je od 1968. do 1982. i okupio je arhitekte, inženjere, logističare, filozofe, pjesnike, slikare itd. oko istraživanja „jezika strojeva”. Uvođenje računala u kreativni proces omogućilo je razvoj umjetničkih i arhitektonskih operacijskih sustava identificiranjem osnovnih jedinica. U svojim istraživanjima Ana i Javier Seguí nastojali su otkriti niz arhitektonskih organizacija prije nego što su ih podvrgnuli daljnjem procesu transformacije. Tri djela nastala 1970./1971. koja su izložili na *T5* izvedena su u tehnici sitotiska i na tragu su stiliziranih geometrijskih formi bliskih ranoj fazi pokreta NT. Naslovi izloženih radova (*Konstruktivno, Kompiuter, Konceptualno*) upućuju na tri segmenta same izložbe. Umjetnica Soledad Sevilla na početku svoje karijere između 1968. i 1973. sudjelovala je na *Seminaru o automatskom stvaranju plastičnih formi* održanom u Računalnom centru Sveučilišta Complutense u Madridu.⁵² Istraživala je odnos između svjetla, materije i prostora, kombinirajući analitičku strogost i geometrijski red s potragom za osjetilnim i organskim iskustvom. Njezina djela posjeduju unutarnju poetsku logiku u kojoj važnu ulogu imaju promišljanje vremena i jezika, prisutnost paradoksalnog i istraživanje perceptivnih stanja osjetila. Na izložbi *T5* izložila je

Sl. / Fig. 16 Lillian F. Schwartz, *Glava („Hippie“)*, 1972., izložba *Tendencije 5*, Zagreb, 1973. / Lillian F. Schwartz: *Head (“Hippie“)*, 1972, exhibition *Tendencies 5*, Zagreb, 1973

↑

Sl. / Fig. 17 Soledad Sevilla, *Bez naziva*, 1972., izložba *Tendencije 5*, Zagreb, 1973. / Soledad Sevilla, *Untitled*, 1972, exhibition *Tendencies 5*, Zagreb, 1973

↑

Sl. / Fig. 18 Nuša i Srečo Dragan, *Favit*, časopis za film, audiovizualna istraživanja i TV, 1973., izložba *Tendencije 5*, Zagreb, 1973. / Nuša and Srečo Dragan, *Favit*, film, audiovisual research and television magazine, 1973, exhibition *Tendencies 5*, Zagreb 1973

↑

„ŽENSKA” STRANA NOVIH TENDENCIJA: IZLOŽBE NOVIH TENDENCIJA U ZAGREBU (1961. – 1973.) I NJIHOVE SUDIONICE

Sl. / Fig. 19 Vera Horvat-Pintarić, fotografija iz časopisa *Bit International 4*, 1971. / Vera Horvat-Pintarić, photograph from the *Bit International journal 4*, 1971

↑

47

Grupa je raspuštena 1972., kad prestaje aktivna djelatnost umjetnice i ostalih članova grupe unutar digitalne umjetnosti.

48

Podaci o umjetnici preuzeti su s mrežne stranice repozitorija daDA (The compArt database Digital Art).

49

Podaci o umjetnici preuzeti su s mrežne stranice muzeja CHM (Computer History Museum).

50

Izložila je kinetičku konstrukciju s projekcijama planeta Proxima Centauri realiziranu u suradnji s inženjerom Per Biornom. Vidi katalog izložbe, 204.

51

Podaci o umjetnicima preuzeti su s mrežne stranice centra FRAC (Fonds Régional d’Art Contemporain).

52

Podaci o umjetnicima preuzeti su s mrežne stranice Muzeja Reina Sofia.

53

László Beke stavove o konceptualnoj umjetnosti izložio je u publikaciji simpozija *T-5: Racionalno i iracionalno u vizualnom istraživanju danas: Meć ideja*. Članovi su bili Gábor Attalai, Imre Bak, András Baranyay, Tibor Csiky, Tibor Gáyor, Gyula Gulyás, István Haraszty, Tamás Hencze, György Jovánovics, Ilona Keserű, László Lakner, Péter Legéndy, János Major, Dóra Maurer, Gyula Pauer, Tamás Szentjóby, Endre Tót i Péter Türk.

54

Nakon prestanka zajedničkog djelovanja OHO-a, Nuša i Srečo provode vlastita istraživanja i sudjeluju na brojnim izložbama i festivalima te objavljuju radove u časopisima.

55

Denegri, „The Conditions and Circumstances”, 24–25.

56

Od 1951. do 1993. predaje na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, gdje 1967. osniva Katedru za vizualne komunikacije i dizajn.

57

Za više informacija od Veri Horvat-Pintarić vidi: Flego, „Horvat-Pintarić, Vera”.

58

U redakcijskom uvodniku opisan je kao „časopis za teoriju informacija, egzaktnu estetiku, dizajn, mass media, vizuelne komunikacije i srodne discipline”. Redakcija, „Zašto izlazi ‘Bit’”, 5.

THE “FEMALE” SIDE OF NEW TENDENCIES: THE NEW TENDENCIES EXHIBITIONS IN ZAGREB (1961–1973) AND THEIR PARTICIPANTS

dva nenaslovljena djela izvedena u tehnici sitotiska na prozirnim folijama. Djelo reproducirano u katalogu bazirano je na repetitivnom geometrijskom motivu (Sl. 17).

Sekcija *Konceptualna umjetnost* bila je sastavljena od dva dijela: izložbe *Konceptualna umjetnost* (kustos Marijan Suovski), u kojem su među brojnim važnima imenima izlagale Ilona Keserű i Dóra Maurer kao dio Anonimnog kolektiva te Nuša i Srečo Dragan, i izložbe *Platno* (kustosica Nena Dimitrijević) na kojoj nije izlagala nijedna umjetnica. Anonimni kolektiv činili su umjetnici i kritičari koje je u Budimpešti okupio kritičar László Beke.⁵³ Na izložbi su članovi grupe izložili zajedničko djelo iz 1973., mapu s dokumentacijom o svojem radu. Među njima su Ilona Keserű i Dóra Maurer, istaknute umjetnice koje eksperimentiraju s radikalnom apstrakcijom od sredine 60-ih. Slike Ilone Keserű odlikuju se jakim koloritom i organskim oblicima, dok Dóra Maurer radi u gotovo svim medijima, od filma i fotografije do slikarstva, performansa i skulpture, utemeljenima na matematičkim i složenim sistemskim procesima. Rad Nuše i Sreče Dragana zasnovan je na komunikaciji i audiovizualnim istraživanjima. Kao tandem djeluju od 1968. do 1988. Krajem 60-ih sudjelovali su u radu Grupe OHO, koja je snažno usmjerila kulturnu scenu u Sloveniji odnosno Jugoslaviji u smjeru siromašne, postobjektne i konceptualne umjetnosti.⁵⁴ Na *T5* izložili su djelo povezano s FAVIT-om, časopisom za film, audiovizualna istraživanja iz 1973. (Sl. 18).

AUTORICE U PUBLIKACIJAMA, KUSTOSICE I SUDIONICE NA DISKURZIVNIM AKTIVNOSTIMA

U izdavačkim aktivnostima NT-a uz domaće i međunarodne autore sudjelovale su domaće i međunarodne umjetnice, teoretičarke, povjesničarke umjetnosti i kustosice. Najrelevantnijim teoretičarima u pokretu, Matku Meštroviću, kojeg Jerko Denegri ističe kao glavnog teoretičara i ideologa od međunarodne važnosti,⁵⁵ Radoslavu Putaru, Borisu Kelemenu i Boži Beku potrebno je pridružiti velik doprinos Vere Horvat-Pintarić, jedne od naših najistaknutijih povjesničarki umjetnosti. Horvat-Pintarić ističe se u teorijskoj, kritičarskoj i akademskoj edukacijskoj djelatnosti,⁵⁶ kroz koje je promovirala modernu i suvremenu umjetnost te vizualnu medijsku kulturu 20. stoljeća, a posebno napredne nado-lazeće umjetničke, kulturne i masovne medijsko-komunikacijske fenomene, koje je obrađivala i u sklopu Novih tendencija.⁵⁷ Ključna domaća teoretičarka u pokretu postaje uključivanjem u uredništvo višejezičnog časopisa *Bit International* koji je u sklopu NT-a izlazio od 1968. do 1972., gdje je jedina urednica i jedina autorica teorijskih članaka (Sl. 19). U *Bitu*, koji objavljuje priloge o najrecentnijim temama vezanima uz teoriju umjetnosti i estetiku informacija, vizualne komunikacije i vizualna umjetnička istraživanja povezana s računalima,⁵⁸ Horvat-Pintarić uredila je dva tematska dvobroja. Prvi se sadržajno nadovezuje na izložbu *Typeozija* dodatno teorijski obrađujući povijesni razvoj relacije teksta i oblika njegove vizualnosti, konkretnu poeziju,

ulogu novih medija televizije i računala i tiskane materijale („Oslikovljena riječ; Konkretna poezija”, br. 5/6, 1969.) (Sl. 20),⁵⁹ dok je drugi posvećen televiziji, s tekstovima nekih od vodećih teoretičara tog medija, poput Gilloa Dorflesa, Umberta Eca, Abrahama A. Molesa i Pierrea Schaeffera („Televizija danas”, br. 8/9, 1972.) (Sl. 21).

Uz uredničku funkciju, Horvat-Pintarić je u *Bitu* objavila četiri teksta u kojima se dotiče tema dizajna („O vizualnim komunikacijama u Jugoslaviji”, br. 4, 1969.),⁶⁰ odnosa riječi i slike u književnosti i vizualnim komunikacijama („Oslikovljena riječ”, br. 5/6, 1969.),⁶¹ uloji tehno-znanstvenih inovacija poput kibernetike i informacijskih znanosti u društvu („O istraživanjima u današnjici i o društvu sutrašnjice”, br. 7, 1971.)⁶² te televizije („Sredstvo i posredništvo”, br. 8/9, 1972.).⁶³ Članak iz Bita broj 7 tiskana je verzija njezina izlaganja na međunarodnom simpoziju *Kompjuteri i vizuelna istraživanja* u sklopu *T4*,⁶⁴ što nadalje govori u prilog njezinoj aktivnosti u NT-u, kao i činjenica da je na istim Tendencijama članica međunarodnog žirija natječaja za istoimenu izložbu, koji su još činili Umberto Eco, Karl Gerstner, Boris Kelemen i Martin Krampen (Sl. 22).

Angažiranim sudjelovanjem u NT-u, Horvat-Pintarić teorijski usmjerava pokret i u jugoslavenski javni diskurs polemički uvodi aktualne teme i teorije koje analizira i valorizira te ih smješta u međunarodni i domaći društveno-kulturni kontekst. U stavovima je naglašeno kritična spram društvenih struktura u cilju jačanja potencijala i unapređenja umjetnosti, kulture, znanosti i društva. Referira se na vladajući „antisistem društvene nebrige”,⁶⁵ no nije antiideološki nastrojena, nego zastupa razvoj, planiranje, obra-zovanje, propitivanje postojanja opreke između „visoke” i masovne, popularne kulture, interdisciplinarnost te podrška stručno-znanstvene zajednice, ali i vlasti za progresivna i eksperimentalna promišljanja, nove vrijednosti i strujanja u području tehnologija i znanosti, vizualne komunikacije i masovne medije.

Sljedeće su istaknute povjesničarke umjetnosti Zdenka Munk i Palma Bucarelli, koje se vežu uz *NT* 3. Zdenka Munk bila je članica organizacijskog odbora manifestacije, odnosno „komiteta”, koji je ujedno bio žiri izložbe, te članica uredništva kataloga (Sl. 23).⁶⁶ Kao povjesničarka umjetnosti, konzervatorica i muzeologinja, tadašnja ravnateljica Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu.⁶⁷ Obavljajući tu dužnost 25 godina ostavila je važan doprinos muzeologiji na našem području, što je upravo izravno povezuje s djelovanjem Palme Bucarelli. Povjesničarka umjetnosti Palma Bucarelli bila je 33 godine ravnateljica Nacionalne galerije moderne umjetnosti u Rimu (Galleria Nazionale d’Arte Moderna). Prva je žena na toj poziciji u Italiji i jedna od najvažnijih i najprogresivnijih međunarodno prepoznatih kustosica i muzeologinja.⁶⁸ U katalogu izložbe *NT* 3 Bucarelli objavljuje tekst „Funkcija muzeja u odnosu na vizualni odgoj” u kojemu ambiciozno poziva na međunarodno umrežavanje muzeja moderne umjetnosti osnivanjem „sekcije koja bi se bavila dokumentacijom povijesti i razvoja istraživanja

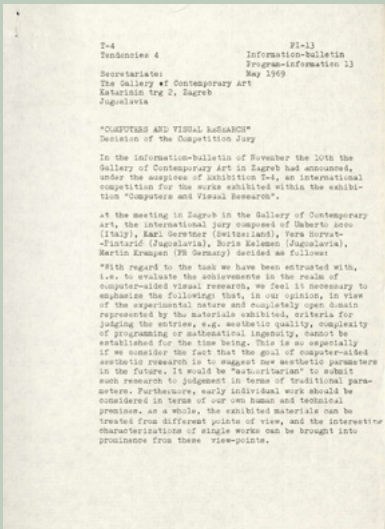
Sl. / Fig. 20 Naslovnica, *Bit International* 5/6, 1969. / Cover page, *Bit International* 5/6, 1969

↑

Sl. / Fig. 21 Naslovnica, *Bit International* 8/9, 1972. / Cover page, *Bit International* 8/9, 1972

↑

Sl. / Fig. 22 Bilten T-4: *Tendencies 4: PI-I3: Information-bulletin: Program-information I3*, Zagreb, 1969. / *Bulletin T-4: Tendencies 4: PI-I3: Information-bulletin: Program-information I3*, Zagreb 1969

↑

„ŽENSKA” STRANA NOVIH TENDENCIJA: IZLOŽBE NOVIH TENDENCIJA U ZAGREBU (1961. – 1973.) I NJIHOVE SUDIONICE

Sl. / Fig. 23 Zdenka Munk (lijevo) na izložbi *Nove tendencije 2*, Zagreb, 1963. / Zdenka Munk (left) at the *New Tendencies 2* exhibition, Zagreb 1963

↑

59

U broju pišu Vera Horvat-Pintarić, Branimir Donat, Max Bense, Tomaž Brejc, Siegfried J. Schmidt i Željko Bujas.

60

Horvat-Pintarić, „O vizualnim komunikacijama”, 93–102. Tekst je napisan za knjigu *Oblikovanje v Jugoslaviji / The Design in Yugoslavia 1964–70*. Beograd: SLUPUJ, 1970.

61

Horvat-Pintarić, „Oslikovljena riječ”, 2–70.

62

Horvat-Pintarić, „O istraživanjima u današnjici”, 11–18.

63

Horvat-Pintarić, „Sredstvo i posredništvo”, 164–197.

64

Simpozij je održan u Radničkom sveučilištu „Moša Pijade” u Zagrebu 5. i 6. svibnja 1969.

65

Horvat-Pintarić, „O vizualnim komunikacijama”, 98.

66

Redakcija, „Divulgacija primjeraka istraživanja”, 5.

67

1954. – 1979. Za više o Zdenki Munk vidi: Stančić, „Zdenka Munk”, 31–36.; Šola, „In memoriam Zdenka Munk”, 36–37.

68

Za više o Palmi Bucarelli vidi: Margozzi, *Palma Bucarelli: il museo come avanguardia*.

69

Bucarelli, „Funkcija muzeja”, 21.

70

Debenedetti, „Elementi za historijski profil”, 37–41. Debenedetti je diplomirala je na Sveučilištu u Palermu 1958. kod Giulija Carla Argana. Uz suvremenu umjetnosti specijalizirala se za umjetnost 18. stoljeća.

71

Dimitrijević, „Platno”.

72

Treba napomenuti da se verzija publikacije na hrvatskom jeziku razlikuje po broju priloga od međunarodne verzije s tekstovima na engleskom, francuskom i njemačkom jeziku.

73

Tekstovi im se nalaze samo u međunarodnoj verziji.

74

U ovom se tekstu kustosice i kustosi razmatraju u okviru svojih suvremenih funkcija, bez povijesno-kritičke analize razvoja i promjena značenja njihove uloge. Danas, kustosi/kustosice nadilaze tradicionalno upravljanje izložbama i zbirkama, postajući autori/autorice izložbi koji proizvode i predstavljaju koncepte, kontekst, vrijednosti i diskurs umjetnosti.

75

Medosch, *New Tendencies*, 74 i 238.

76

Galerija studentskog centra, Savska cesta 25, Zagreb, 6. – 24. svibnja 1969.

THE "FEMALE" SIDE OF NEW TENDENCIES: THE NEW TENDENCIES EXHIBITIONS IN ZAGREB (1961–1973) AND THEIR PARTICIPANTS

fenomenologije vizuelnosti što su izvršili umjetnici od 1930. nadalje”.⁶⁹ U istom katalogu piše još jedna talijanska povjesničarka umjetnosti, Elisa Debenedetti, čiji tekst razmatra postinformelna zbivanja u Italiji.⁷⁰

U publikacijama NT-a također objavljuju kustosice i umjetnice. Osim navedenog doprinosa umjetnice i kustosice Biljane Tomić tekstem o *typoeziji* u katalogu izložbe *NT* 4, u katalogu *T5* kustosku izjavu povezanu s konceptualnom umjetnošću pod naslovom „Platno” piše Nena Dimitrijević.⁷¹ Povo-dom simpozija manifestacije *Tendencije* 5 pod nazivom *T-5: Racionalno i iracionalno u vizualnom istraživanju danas: Meč ideja* izdan je i zbornik s prilogima koji su pročitani ili dostavljeni za publikaciju.⁷² Iz njega treba istaknuti prilog umjetnice i likovne pedagoginje Grace C. Hertlein, koja je na Odsjeku za računarstvo Kalifornijskog državnog sveučilišta u Chicu 1970. uvela kolegije o računalnoj umjetnosti. U publikaciji je izložila načela i teorijsku podlogu svojeg umjetničkog i pedagoškog rada tekstovima „Umjetnost/znanost jedinstvo racionalog i iracionalnog” i „Kompjuterska umjetnost: traganje van granica manipulacije”. O svojoj umjetnosti pišu i umjetnica Monique Nahas s Hervéom Huitricom te umjetnici Ana i Javier Seguí.⁷³

Kvantitativna analiza odnosa sudjelovanja autorica i autora tekstova u publikacijama NT-a ukazuje da su muškarci dominantno zastupljeni kako u katalogizima manifestacija tako i u časopisu *Bit International*. U katalogizima izložbi autorice počinju objavljivati od *NT* 3, a sveukupno ih objavljuje četiri. U *Bitu* piše samo jedna autorica, i to od broja 4 (Tablica 2). U zborniku simpozija *T-5: Racionalno i iracionalno u vizualnom istraživanju danas: Meč ideja* tekstove objavljuju tri autorice. Bez obzira na statistiku, osam teoretičarki, povjesničarki umjetnosti, kustosica i umjetnica koje pišu u njima važne su za afirmaciju tema kao što su dizajn, televizija, konkretna poezija, muzeologija, konceptualna i računalna umjetnost te odnos umjetnosti, znanosti, tehnologije i društva.

→

PUBLIKACIJE	AUTORICE TEKSTOVA	BR. AUTORICA TEKSTOVA	ČLANICE UREDNIŠTVA	BROJ ČLANICA UREDNIŠTVA
NT 1, 1961.	KATALOG: —	0	KATALOG: —	0
NT 3, 1965.	KATALOG: Palma Bucarelli, Elisa Debenedetti	2	KATALOG: Zdenka Munk	1
T4, 1970.	KATALOG: Biljana Tomić	1	—	0
T5, 1973.	a) KATALOG: Nena Dimitrijević	1	a) KATALOG: —	0
	B) ZBORNIK SIMPOZIJA: Grace C. Hertlein, Monique Nahas, Ana Seguí	3	b) ZBORNIK SIMPOZIJA: —	0
Bit br. 1, 1968.	/	0	Vera Horvat- Pintarić (urednica brojeva 5/6 i 8/9)	1
Bit br. 2, 1968.	/	0		
Bit br. 3, 1968.	/	0		
Bit br. 4, 1969.	Vera Horvat- Pintarić	1		
Bit br. 5/6, 1969.				
Bit br. 7, 1969.				
Bit br. /9, 1972.				

Tablica / Table 2 Popis i broj autorica tekstova i članica uredništva kataloga Novih tendencija 1961.–1973., časopisa *Bit International* 1968.–1972. i publikacije *T-5: Racionalno i iracionalno u vizualnom istraživanju danas: Meč ideja* 1973.

↑

Sl. / Fig. 24 Nancy A. Stephens, izlaganje na simpoziju Kompjuteri i vizualna istraživanja, Radničko sveučilište „Moša Pijade“, Zagreb, 1969. / Nancy A. Stephens, presentation at the Computers and Visual Research symposium, "Moša Pijade" Workers' University, Zagreb, 1969

↑

Sl. / Fig. 25 Irina Subotić na izložbi *Tendencije 4*, Muzej za umjetnosti i obrt, Zagreb, 1969. / Irina Subotić at the exhibition *Tendencies 4*, Museum of Arts and Crafts, Zagreb, 1969

↑

Sl. / Fig. 26 Biljana Tomić na kolokviju *Umjetnost i kompjuteri 71*, Radničko sveučilište „Moša Pijade“, Zagreb, 1971. / Biljana Tomić at the *Art and Computers 71* conference, "Moša Pijade" Workers' University, Zagreb, 1971

↑

77 Na izložbi je sudjelovalo dvadesetak umjetnika i umjetničkih grupa, uključujući najvažnije predstavnike konceptualne umjetnosti poput Sola LeWitta, Jannisa Kounellisa, grupe OHO i Gorana Trbuljaka. Nekoliko mjeseci nakon toga, u rujnu iste godine, izložba je predstavljena u Galeriji SKC-a u Beogradu pod nazivom *In Another Moment*. Treba napomenuti da je u ožujku 1971. u Muzeju savremene umjetnosti u Beogradu održana izložba jugoslavenske konceptualne umjetnosti, *Primeri konceptualne umjetnosti u Jugoslaviji*, čiji su kustosi bili Biljana Tomić i Ješa Denegri. Uz Biljanu Tomić, Ješu Denegrija i Nenu Dimitrijević, teorijske i kustoske temelje zakontekstualizaciju konceptualne umjetnosti postavlja i Marijan Susovski tekstom „Konceptualna umjetnost“, objavljenim u katalogu izložbe *T5*.⁷⁸

79 Na izložbi su predstavljena djela devetero međunarodnih umjetnika: Giovanni Anselmo, Daniel Buren, Antonio Dias, Braco Dimitrijević, Barry Flanagan, Jannis Kounellis, Giulio Paolini, Reiner Ruthenbeck, Howard Selina.

80 MSU, Zagreb, NT fond, Suradnici_Bucarelli_Munk. Dopis Palme Bucarelli Zdenki Munk.

81 MSU, Zagreb, NT fond, NT_T-R-6_76. „Tendencije 6: Sekcija ličnost”.

82 Radničko sveučilište „Moša Pijade”, Zagreb, 5. i 6. svibnja 1969..

83 Radničko sveučilište „Moša Pijade”, Zagreb, 26. i 27. lipnja 1971.

84 *T-5: Racionalno i iracionalno u vizualnim istraživanjima danas: Meč ideja*, simpozij uz kongres AICA-e, Hotel Esplanade, Zagreb, 2. lipnja 1973.

85 *T-6 = Umjetnost i društvo*, međunarodni simpozij, Centar za kulturu i informacije, Zagreb, 13. i 14. listopada 1978.

Podaci o sudionicama na izložbama *T5* i *T6* preuzeti su iz Rosen, *A Little-Known Story*, 521 i 531. No Tomić kaže da je bila prisutna na svim događajima u vrijeme otvaranja NT-a, ali ne kao predavačica: „Moram reći da smo se tada osećali još uvek mladi da bi parirali značajnim učesnicima svih panela. Ali za nas doživljaj je bio veliki i važan da se slušaju poznati važni učesnici... bila je to prava bitka novih tema, njihovog plasiranja i razumevanja... svi su bili strasni i ubedeni usve šta su govorili... Mi smo bili fascinirani i opijeni novim temama o promenama u budućnosti... Mada za par godina pao je entuzijazam i shvatilo se da još nije moguće očekivati futurističko doba...”, iz prepiske e-poštom Biljane Tomić i Darka Šimičića, 7. svibnja 2023. Za više o A. Pasinović vidi: Križić Roban, *Antoaneta Pasinović: izazov mišljenja o prostornom jedinstvu*.

U tematiziranju sudjelovanja autorica u pokretu Novih tendencija nužno je obratiti pažnju i na kustosko djelovanje unutar ovog konteksta.⁷⁴ Ono se odlikuje timskim radom članova organizacijskog odbora,⁷⁵ uz pozive autorima i autoricama da preuzmu odgovornost za određene segmente izložbi. Iako su rezultati dosadašnjih istraživanja pokazali da je zastupljenost kustosica oskudna, ističu se važne figure poput Zdenke Munk, koja je bila članica organizacijskog odbora *NT 3*, te Biljane Tomić i Željke Čorak, kokustosica međunarodne izložbe *Typoezija* na *T4* 1969.⁷⁶ Također, kustosica i kritičarka Nena Dimitrijević na *T5* 1973. bila je autorica izložbe *Platno* u sekciji *Konceptualna umjetnost* te ujedno članica organizacijskog odbora manifestacije. Njezin izbor za kustosicu segmenta izložbe slijedi iz poznavanja i povezanosti s međunarodnim umjetnicima, što se očitovalo na izložbi *At the Moment* kojoj je uz Bracu Dimitrijevića bila organizatorica i kustosica. Ta je izložba održana u travnju 1971. u javnom prostoru — veži stambene zgrade u Frankopanskoj ulici u centru Zagreba. Bilo je to prvo predstavljanje međunarodne konceptualne umjetnosti u Jugoslaviji.⁷⁷ Konceptcija izložbe *Platno* na *T5* temeljila se na predstavljanju konceptualnih djela međunarodnih autora koji platno upotrebljavaju kao medij, a ne puku materiju, odnosno podlogu za slikanje.⁷⁸

Za potpunije sagledavanje kvalitativnog doprinosa kustosica unutar Novih tendencija potrebna su daljnja i opsežnija istraživanja njihovog djelovanja. Time bi se osiguralo da se njihova uloga ne samo prepozna nego i adekvatno valorizira u povijesti suvremene umjetnosti.

Isto vrijedi i za sudjelovanje autorica na diskurzivnim aktivnostima NT-a u Zagrebu koje su se odvijale od 1963. do 1978. Njihovo sudjelovanje također nije mnogobrojno u odnosu na autore, no bilo je više poziva autoricama koji se nisu ostvarili. Samo kao primjer, Palma Benedetti bila je pozvana na radni sastanak sudionika NT-a u dvorcu Brezovica kod Zagreba održan 18. kolovoza 1963., no naposljetku se nije mogla pridružiti.⁷⁹ Isto tako, Lucy Lippard bila je na radnom popisu sudionica *T6*, no ni njezino se sudjelovanje nije ostvarilo.⁸⁰ Slijedi navođenje samo nekoliko primjera sudjelovanja. Tijekom *T4* organiziran je opsežan diskurzivan program: informativni seminar međunarodni kolokvij i međunarodni simpozija pod nazivom *Kompjuteri i vizuelna istraživanja*,⁸¹ na kojem uz Veru Horvat-Pintarić sudjeluje američka umjetnica Nancy A. Stephens iz Centra Art Research u Kansas Cityju (Sl. 24). Prema literaturi na kolokviju *Umjetnost i kompjuteri 71* iz 1971. izlaganje drži Fanie Dupré iz grupe GAIV,⁸² da bi na simpoziju *T5* 1973.⁸³ sudjelovale Nena Dimitrijević, povjesničarka umjetnosti Irina Subotić (Sl. 25) i Biljana Tomić. Na posljednjoj manifestaciji *T6* 1978.⁸⁴ ponovno se navodi Biljana Tomić (Sl. 26) te kritičarka i teoretičarka arhitekture Antoaneta Pasinović.⁸⁵

ZAKLJUČAK

Ovaj rad pruža prvi sustavan pokušaj analize uloge žena unutar pokreta NT u cilju revalorizacije njihova doprinosa i povećanja njihove vidljivosti unutar historiografije ovog umjetničkog fenomena. Iako su autorice u NT-u bile nedovoljno prepoznate i vrednovane, njihov angažman bio je ključan za oblikovanje različitih aspekata pokreta, osobito u kontekstu novih umjetničkih strategija i teorijskih pristupa. Kroz analizu primarnih izvora, uključujući kataloge izložbi, časopis *Bit International* te arhivsku građu Muzeja suvremene umjetnosti u Zagrebu, rad potvrđuje da je broj žena sudionica u NT-u bio manji od broja muškaraca; međutim, taj broj koji premašuje 30, ipak iznenađuje i predstavlja znatan udio sudionika. Broj sudionica povećavao se kako su se Nove tendencije razvijale, a dolazile su iz različitih dijelova svijeta, od Južne i Sjeverne Amerike do Sovjetskog Saveza, premda je veći na bila iz Europe ili je u njoj živjela i radila. Prve se umjetnice pridružuju pokretu 1963. Prva umjetnica/arhitektica koja nastupa na izložbi NT-a s prostora bivše Jugoslavije bila je Fedora Orebić, koja je izlagala na *NT* 3, da bi se u sljedeću izložbu NT-a uključile Biljana Tomić i Ana Nuša Dragan. Mnoge umjetnice iz NT-a postale su međunarodno istaknute i kontinuirano su sudjelovale na manifestacijama poput *Venecijanskog bijenala* i *Documente* u Kasselu te surađivale sa znamenitim svjetskim kustosima i kustosicama, poput Hansa Ulricha Obrista, Cecilije Alemagni, Haralda Szeemanna. Pojedine su pak napustile umjetničke karijere te se profesionalno preorijentirale.

U prvoj fazi pokreta (NT 1–3, 1961.–1965.) izražen je snažan interes za kinetičku, optičku i programiranu umjetnost, pri čemu su ključni doprinosi došli od umjetnica poput Marthe Boto, Grazije Varisco, Bridget Riley, Dadamaino, Nande Vigo i Marine Apollonio. Te su umjetnice istraživale granice percepcije i interakcije promatrača s umjetničkim radom kroz dinamične, pokretne forme. Također, u ovom razdoblju prostorne instalacije postaju važan izraz umjetničke prakse, a znatan doprinos tome dale su umjetnice Nancy Ann Stephens i Jarmila Čihánková. U kasnijoj fazi razvoja pokreta (NT 4–5, 1968.–1970.) interes se sve više usmjerava prema novim tehnološkim mogućnostima, osobito prema računalnoj umjetnosti. Ovaj razvoj prati i umjetnički angažman umjetnica poput Fanie Dupré, Monique Nahas, Sylvije Robaud, Grace C. Hertlein i Lillian F. Schwartz, čiji radovi angažiraju računalne tehnologije u istraživanju novih načina stvaranja umjetnosti. Ta faza odražava širenje granica tradicionalnih umjetničkih praksi prema interaktivnosti, algoritamskim strukturama i primjeni računala kao kreativnog alata, čime su umjetnice aktivno sudjelovale u formiranju novih pravaca unutar NT-a. Nadalje, analiza pokazuje da su sudio-nice NT-a bile nositeljice ključnih inovacija u područjima kao što su konceptualna umjetnost, konkretna poezija, vizualna komunikacija i interaktivne umjetničke prakse.

U kontekstu objavljenih stručnih radova u publikacijama NT-a, autorice su bile znatno manje zastupljene od svojih muških kolega, a ukupno ih je osam pridonijelo tim izdanjima.

Bavile su se temama vizualne komunikacije i medijske kulture, konkretne poezije i muzeologije, odnosom umjetnosti, znanosti, tehnologije i društva te konceptualnom umjetnošću. Prve objavljene autorice, Palma Bucarelli i Elisa Debenedetti, pridružile su se pokretu tijekom *NT* 3, kad je u uredništvu kataloga bila Zdenka Munk. Općenito, najbrojniji po-djelju tekstova i uredničkoj ulozi te najvažniji teorijski doprinos pokretu NT-a dala je Vera Horvat-Pintarić. Za relevantne podatke o sudjelovanju autorica u diskurzivnim programima NT-a potrebno je provesti daljnja istraživanja, kao i u pogledu kustosica čije uključivanje također počinje s izlož-bom *NT* 3. Vizualni eksperimenti povezani s konkretnom poezijom i konceptualna umjetnost neka su od područja kojima se bave kustosice.

S obzirom na sve navedeno, istraživanje uloge umjetnica, povjesničarki i teoretičarki umjetnosti, likovnih kritičarki i kustosica u pokretu Nove tendencije zahtijeva detaljnu analizu koja će omogućiti cjelovitiju sliku o njihovu doprinosu i važnosti. Takva istraživanja mogu pridonijeti dubljem razumijevanju umjetničkih fenomena i strujanja koja su oblikovala suvremenu umjetnost

•

SVE REPRODUKCIJE: Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, Dokumentacijski i informacijski odjel. Zahvaljujemo na suradnji Jasni Jakšić, voditeljici Dokumentacijskog i informacijskog odjela.

ALL REPRODUCTIONS: Museum of Contemporary Art, Zagreb, Documentation and Information Department. We would like to thank Jasna Jakšić, Head of the Documentation and Information Department, for collaboration.

„ŽENSKA“ STRANA NOVIH TENDENCIJA: IZLOŽBE NOVIH TENDENCIJA U ZAGREBU (1961. – 1973.) I NJIHOVE SUDIONICE

POPIS LITERATURE / BIBLIOGRAPHY

Bago, Ivana. „Case Study 1: Nove Tendencije 2 [New Tendencies 2], Gallery of Contemporary Art Zagreb, 1963”, 121–138. U: *Contemporary Art and Capitalist Modernization*, ur. Octavian Esanu. New York: Routledge, 2020.

Belohradská, Ľuba. *Skupina 4 / 1958–1966*. Bratislava: Galérie mesta Bratislavy, 2018.

Denegri, Jerko. *Exat i nove tendencije. Umjetnost konstruktivnog pristupa*. Zagreb: Horetzky, 2000.

Denegri, Jerko. „The Conditions and Circumstances That Preceded the Mounting Of the First Two New Tendencies Exhibitions in Zagreb 1961–1963”, 19–26. U: *A Little-Known Story about a Movement, a Magazine, and the Computer's Arrival in Art: New Tendencies and Bit International*, 1961–1973, ur. Magrit Rosen. Karlsruhe: ZKM, Center for Art and Media Karlsruhe; Cambridge, MA: MIT Press, 2011.

Denegri, Ješa. „Izložbe (Novih) tendencija u organizaciji GSU-a”, 147–153. U: *Suglasja i razlike: Nove tendencije 60 godina poslije*, ur. Jadranka Pintarić, Jasna Jakšić. Zagreb: MSU, 2022.

Fritz, Darko. *Digitalna umjetnost u Hrvatskoj 1968. –1984*. Zagreb: Tehnički muzej Nikola Tesla, 2020.

Jurković, Miljenko, Dulibić, Frano. „Nastava povijesti umjetnosti na Sveučilištu u Zagrebu – nekoć, danas, sutra – u povodu 140. godišnjice”, 21–72. U: Zbornik radova sa skupa *140 godina podučavanja povijesti umjetnosti na Sveučilištu u Zagrebu*, ur. Dubravka Botica, Miljenko Jurković. Zagreb: FF press, 2022.

Klütisch, Christoph. „The Summer 1968 in London and Zagreb: Starting or End Point for Computer Art?”. C&C '05: Proceedings of the 5th Conference on Creativity & Cognition, April 2005, 109–117. <https://dl.acm.org/doi/10.1145/1056224.1056241> (pristupljeno: 25. ožujka 2023.).

Kolešnik, Ljiljana. „A Decade of Freedom, Hope and Lost Illusions. Yugoslav Society in the 1960s as a Framework for New Tendencies”. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* br. 34 (2010): 211–224. <https://hrcak.srce.hr/80926> (pristupljeno 25. ožujka 2023.).

Kolešnik, Ljiljana, Bojić, Nikola, Šilić, Artur. „Rekonstrukcija osobne mreže Almira Mavigniera i njezina relacija prema prvoj izložbi Novih tendencija. Primjer primjene mrežne analize i mrežnih vizualizacija u povijesti umjetnosti”. *Život umjetnosti* br. 99 (2016): 58–79. <https://hrcak.srce.hr/180263> (pristupljeno: 25. ožujka 2023.).

Kolešnik, Ljiljana. „Zagreb as the Location of the 'New Tendencies' International Art Movement (1961–73)”, 311–321. *Art beyond Borders: Artistic Exchange in Communist Europe (1945–1989)*, ur. Jérôme Bazin, Pascal Dubourg Glatigny, Piotr Piotrowski. Budapest: Central European University Press, 2016. <http://www.jstor.org/stable/10.7829/j.ctt19z397k.27> (pristupljeno: 22. ožujka 2023.).

Kolešnik, Ljiljana. „The Transition of New Tendencies from Neo-Avant-Garde Subculture to Institutional Mainstream Culture. An Example of Network Analysis”, 84–122. U: *Modern and Contemporary Artists' Networks. An Inquiry into Digital History of Art and Architecture*, ur. Ljiljana Kolešnik, Sanja Horvatinčić: Zagreb: Institute of Art History, 2018., <https://doi.org/10.31664/9789537875596.05> (pristupljeno: 26. ožujka 2023.).

THE "FEMALE" SIDE OF NEW TENDENCIES: THE NEW TENDENCIES EXHIBITIONS IN ZAGREB (1961–1973) AND THEIR PARTICIPANTS

Košak, Gregor, Radić, Zvonimir, Stojanović Sip, Dragoslav, ur. *blikovanje v Jugoslaviji / The Design in Yugoslavia 1964–70*. Beograd: Savez likovnih umetnika primenjenih umetnosti Jugoslavije – SLUPUJ / Federation of Artists of Applied Art in Yugoslavia – FAAAY, 1970.

Kritovac, Fedor. „Uokrug kompjutora, koncepta i dizajna”. *Život umjetnosti* br. 24/25 (1976): 91–104.

Križić Roban, Sandra. *Antoaneta Pasinović: izazov mišljenja o prostornom jedinstvu*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2001.

Margozzi, Maria Stella. *Palma Bucarelli: il museo come avanguardia*, Milano: Electa, 2009.

Medosch, Armin. *New Tendencies. Art of the Threshold of the Information Revolution (1961– 1978)*. Cambridge, MA: MIT Press, 2016.

Medosch, Armin. „Scijentizacija umjetnosti? (1962. – 1963.)”, 9– 32. U: Suglasja i razlike: Nove tendencije 60 godina poslije, ur. Jadranka Pintarić, Jasna Jakšić. Zagreb: MSU, 2022.

Pintarić, Jadranka, Jakšić, Jasna, ur. *Suglasja i razlike: Nove tendencije 60 godina poslije*. Zagreb: MSU, 2022.

Rosen, Magrit, ur. *A Little-Known Story about a Movement, a Magazine, and the Computer's Arrival in Art: New Tendencies and Bit International*, 1961–1973. Karlsruhe: ZKM, Center for Art and Media Karlsruhe; Cambridge, MA: MIT Press, 2011.

Rosen, Magrit. „Nouvelle Tendance – Recherche continuelle. Bulletin no 1.”, 144–147. U: *A Little-Known Story about a Movement, a Magazine, and the Computer's Arrival in Art: New Tendencies and Bit International*, 1961–1973, ur. Magrit Rosen. Karlsruhe: ZKM, Center for Art and Media Karlsruhe; Cambridge, MA: MIT Press, 2011.

Rubino, Giovanni. „Per un museo 'funzionale': Palma Bucarelli e l'esposizione croata *Nova tendencija* 3 del 1965”. *Palinsesti* br. 3 (2013): 18–34.

Scholl, Susann. „The New Tendencies: The Development of a European Art Movement”, 277–285. U: *Die Neuen Tendenzen: Eine Europäische Künstlerbewegung 1961–1973*, ur. Tobias Hoffmann. Ingolstadt: Museum für konkrete Kunst, 2006.

Scholl, Susann, Rosen, Margit. „The International Artists' Movement New Tendencies in Zagreb: A Timeline”, 533–542. U: *A Little-Known Story about a Movement, a Magazine, and the Computer's Arrival in Art: New Tendencies and Bit International*, 1961–1973. ur. Magrit Rosen. Karlsruhe: ZKM, Center for Art and Media Karlsruhe; Cambridge, MA: MIT Press, 2011.

Stančić, Stanko. „Zdenka Munk: Mjesto i uloga u hrvatskoj muzeologiji”. *Informatica museologica* 32, br. 1–2 (2001): 31–36.

Susovski, Marijan. „Konceptualna umjetnost”. U: *T-5: Tendencije* 5, 2. izdanje, katalog izložbe, ur. Božo Bek, Boris Kelemen, Marijan Susovski. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 1973.

Šola, Tomislav. „In memoriam Zdenka Munk”. *Informatica museologica* 15, br. 4 (1984): 36–37.

Šuvaković, Miško. „Typoezija Biljane Tomić”, 44–45. U: *Scene jezika. Uloga teksta u likovnim umetnostima. Fragmentarne istorije 1920–1990*, katalog izložbe. Beograd: ULUS, 1989.

ŽIVOT UMJETNOSTI	OLGA MAJCEN LINN SUNČICA OSTOIĆ DARKO ŠIMIČIĆ	„ŽENSKA“ STRANA NOVIH TENDENCIJA: IZLOŽBE NOVIH TENDENCIJA U ZAGREBU (1961. – 1973.) I NJIHOVE SUDIONICE	THE "FEMALE" SIDE OF NEW TENDENCIES: THE NEW TENDENCIES EXHIBITIONS IN ZAGREB (1961–1973) AND THEIR PARTICIPANTS
OBJAVLJENI IZVORI / PUBLISHED SOURCES		MREŽNI IZVORI / ONLINE SOURCES	
Bašičević, Dimitrije; Picelj, Ivan, ur. <i>Bit International: Teorija informacija i nova estetika / The Theory of Informations and the New Aesthetics</i> br. 1 (1968). Zagreb: Galerije grada Zagreba.	Horvat-Pintarić, Vera. „Sredstvo i posredništvo / Medium and Mediation”. <i>Bit International</i> br. 8/9 (1972): 164–197.	„Biennale Arte 2022 – Marina Apollonio”. Biennale Channel, 59th International Art Exhibition „The Milk of Dreams”, 2022. https://www.youtube.com/watch?v=o3K9OtKrQjM (pristupljeno: 1. travnja 2023.).	„Skupina 4”. <i>Web umenia</i> , 26. rujna 2018. https://www.webumenia.sk/kolekcia/164 (pristupljeno: 17. travnja 2023.).
Bek, Božo; Kelemen, Boris; Munk Zdenka; Meštrović Matko; Putar, Radoslav; Richter, Vjenceslav, ur. <i>Nova tendencija</i> 3, katalog izložbe. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 1965.	„Katalog / Catalogue”. U: <i>T-5: Tendencije</i> 5, 2. izdanje, katalog izložbe, ur. Božo Bek, Boris Kelemen, Marijan Susovski. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 1973.	Biographies. <i>A Little-Known Story about a Movement, a Magazine, and the Computer's Arrival in Art: New Tendencies and Bit International, 1961–1973</i> . http://www.new-tendencies.org/index.php?option=com_content&view=article&id=50&Itemid=60 (pristupljeno: 28. ožujka 2023.)	Weibel, Peter. „Helga Phillip. The Picture and the Beholder: A New Equation in Painting”. Helga Philipp, 2023. https://www.helgaphilipp.net/project/helga-philipp-the-picture-and-the-beholder-a-new-equation-in-painting/ (pristupljeno: 1. travnja 2022.).
Bek, Božo; Kelemen, Boris; Putar, Radoslav, ur. <i>T4: Tendencije</i> 4, katalog izložbe. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 1970.	Redakcija. „Divulgacija primjeraka istraživanja”, 5–9. U: <i>Nova tendencija</i> 3, katalog izložbe, ur. Božo Bek, Boris Kelemen, Zdenka Munk, Matko Meštrović, Radoslav Putar, Vjenceslav Richter. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 1965.	„Effekt”. ZKM, 2021. https://zkm.de/en/person/effekt (pristupljeno: 7. travnja 2023.).	
Bek, Božo; Kelemen, Boris; Susovski, Marijan, ur. <i>T-5: Tendencije</i> 5, 2. izdanje, katalog izložbe. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 1973.	Redakcija / Editors. „Zašto izlazi 'Bit' / Why 'Bit' Appears”. <i>Bit International: Teorija informacija i nova estetika / The Theory of Informations and the New Aesthetics</i> br. 1 (1968): 5–6.	Flego, Višnja. „Horvat-Pintarić, Vera”. <i>Hrvatski bibliografski leksikon</i> , 2002. https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7916 (pristupljeno: 7. travnja 2023.).	
<i>Bit International: Teorija informacija i nova estetika / The Theory of Informations and the New Aesthetics</i> br. 1 (1968).	<i>Nove tendencije</i> 1, katalog izložbe. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 1961.	„Gruppo T”. Re-programmed art. https://www.reprogrammed-art.cc/library/34/Gruppo-T (pristupljeno: 7. travnja 2023.).	
<i>Bit International: Kompjuteri i vizualna istraživanja / Computers and Visual Research</i> br. 2 (1968).	<i>Nove tendencije</i> 2, katalog izložbe. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 1963.	Mahlmann Piper, Gundrum. http://mahlmann-piper.com/gudrun-piper (pristupljeno: 19. travnja 2023.).	
<i>Bit International: Internacionalni kolokvij Kompjuteri i vizuelna istraživanja Zagreb</i> , 3.–4. kolovoz / <i>International Colloquy Computers and Visual Research August</i> 3–4 1968, 1968 br. 3 (1968).	<i>T-5: Racionalno i iracionalno u vizualnom istraživanju danas: Meč ideja</i> , zbornik za simpozij. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 1973.	Mudu, Stefano. „Lucia di Luciano”. <i>La Biennale di Venezia</i> , 2022. https://www.labiennale.org/en/art/2022/technologies-enchantment/lucia-di-luciano (pristupljeno: 1. travnja 2023.).	
<i>Bit International: Dizajn / Design</i> br. 4 (1969).	<i>T-5: The Rational and Irrational in Visual Research Today: Match of Ideas</i> , zbornik za simpozij. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 1973.	Nicolai, Carsten. „The Responsive Eye”. <i>Flash Art</i> , 18. veljače 2016. https://flash---art.com/article/the-responsive-eye/ (pristupljeno: 1. travnja 2023.).	
<i>Bit International: Oslikovljena riječ; Konkretna poezija / The World Image; Poésie concrète</i> br. 5/6 (1969).	Tomić, Biljana. [„Typoezija”]. U: <i>T4: Tendencije</i> 4, katalog izložbe, ur. Božo Bek, Boris Kelemen, Radoslav Putar. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 1970.	Obrist, Hans Ulrich. „Interview: The Late Nanda Vigo, Radical Artist And Designer Light-Years Ahead Of Her Time”, razgovor s Nandom Vigo. <i>Pin-Up Magazine</i> br. 33, 2022./2023. https://archive.pinupmagazine.org/articles/interview-nanda-vigo-hans-ulrich-obrist (pristupljeno: 27. travnja 2022.).	
<i>Bit International: Televizija danas / Television Today</i> br. 8/9 (1972).	[„Uvod”]. U: <i>T4: Tendencije</i> 4, katalog izložbe, ur. Božo Bek, Boris Kelemen, Radoslav Putar. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 1970.	Pioselli, Alessandra. „Grazia Varisco”. <i>Artforum</i> , veljača 2018. https://www.artforum.com/print/reviews/201802/grazia-varisco-73703 (pristupljeno: 1. travnja 2023.).	
Bucarelli, Palma. „Funkcija muzeja s obzirom na vizuelni odgoj”, 21. U: <i>Nova tendencija</i> 3, katalog izložbe, ur. Božo Bek, Boris Kelemen, Zdenka Munk, Matko Meštrović, Radoslav Putar, Vjenceslav Richter. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 1965.	ARHIVSKI IZVORI / ARCHIVAL SOURCES	„The Responsive Eye (1966) A Brian De Palma Short Film”. Abaton Book Company, 11. listopada 2021. https://www.youtube.com/watch?v=vaUme6DY8Lk (pristupljeno: 1. travnja 2023.).	
Debenedetti, Elisa. „Elementi za historijski profil postinformelnih zbivanja u Italiji”, 37–41. U: <i>Nova tendencija</i> 3, katalog izložbe, ur. Božo Bek, Boris Kelemen, Zdenka Munk, Matko Meštrović, Radoslav Putar, Vjenceslav Richter. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 1965.	Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, Dokumentacijski i informacijski odjel, NT fond, Umjetnici_Dadamaino_14_1.	Roubaud, Sylvia. compArt. http://dada.compart-bremen.de/item/agent/648 (pristupljeno: 28. travnja 2023.).	
Dimitrijević, Nena, Dimitrijević, Braco, ur. <i>In Another Moment</i> , katalog izložbe. Beograd: Studentski kulturni centar, 1971.	Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, Dokumentacijski i informacijski odjel, NT fond, Umjetnici_Dadamaino_5_1. „Données biographiques”.	Schwartz, Lillian F. CHM, 2022. https://computerhistory.org/profile/lillian-f-schwartz/ (pristupljeno: 28. travnja 2023.).	
Dimitrijević, Nena. „Platno”. U: <i>T-5: Tendencije</i> 5, 2. izdanje, katalog izložbe, ur. Božo Bek, Boris Kelemen, Marijan Susovski. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 1973.	Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, Dokumentacijski i informacijski odjel, NT fond, Suradnici_Bucarelli_Munk. Dopis Palme Bucarelli Zdenki Munk.	Seguí de la Riva, Francisco Javier, Buenaventura, Ana. FRAC. https://www.frac-centre.fr/_en/biennales/walking-through-someone-else-dream/architects-and-artists/francisco-javier-segu-de-riva-amp-ana-buenaventura-1018.html?article=2872 (pristupljeno: 29. travnja 2023.).	
Horvat-Pintarić, Vera. „O vizualnim komunikacijama u Jugoslaviji / On Visual Communications In Yugoslavia”. <i>Bit International</i> br. 4 (1969.): 93–102.	Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, Dokumentacijski i informacijski odjel, NT fond, Umjetnici_Dadamaino_3_1. „Molba za učestvovanje na II sekciji Nove tendencije 3”.	Sevilla, Soledad. „Soledad Sevilla Written on the Celestial Bodies, November 10, 2011 – February 29, 2012”. Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 2023. https://www.museoreinasofia.es/en/exhibitions/soledad-sevilla-written-celestial-bodies	
Horvat-Pintarić, Vera. „Oslikovljena riječ / The Word-Image”. <i>Bit International</i> br. 5/6 (1969): 2–70.	Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, Dokumentacijski i informacijski odjel, NT fond, T4_PI-13. „T–4: Tendencias 4: PI–I3: Information–bulletin: Program–information I3”, svibanj 1969.		
Horvat-Pintarić, Vera. „O istraživanjima u današnjici i o društvu sutrašnjice / Today’s Research and Tomorrow’s Society”. <i>Bit International</i> br. 7 (1971): 11–18.	Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, Dokumentacijski i informacijski odjel, NT fond, NT_T-R-6_76. „Tendencije 6: Sekcija ličnost i stvaralaštvo”. Radni popis sudionika i sudionica.		